

ORD & SAG 39

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2019 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Efterår. Foto: Jesper Rais, AU Kommunikation
Trykt i 800 eksemplarer af AU-TRYK, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-17 og 52-64 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3 og 18-51.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Torben Arboe: Sådan snakker ræven for gæssene: han skal ikke tage dem – om markens og skovens dyr i talemåder mv.	4
Yonatan Goldshtein & Rasmus Puggaard: Overblik over danske dialektoptagelser	18
Marie Birkkjær Jacobsen: Synnejysk å skrift	29
Inger Schoonderbeek Hansen: Dialektalt skriftsprog – Rikke Thomsens <i>Mojn Når Vi Komme</i>	38
Kirsten Lyshøj: Fra arkiverne: Brødbagning	46
Spørg ”Skautrup”	50
Viggo Sørensen: Ét ord eller flere enslydende? – om nytten af homonymer	52

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

Just som vi troede, vægten af Jysk Ordbogs samlinger (17 tons) havde reddet os fra en ny flytning, fandt man alligevel et vægtsikkert sted (nemlig en høj kælderetage) til os i det tidligere Aarhus Seminarium – midt mellem Nobelparken og den kommende Universitetsby (i det gamle Kommunehospitalets bygninger). Vi bor i seminariets gamle hovedbygning (fra 1910, men gennemrestaureret), jf. indersiden af hæftets omslag, overfor indholdsfortegnelsen.

Forberedelse, flytning og reorganisering tog sin tid (oktober og en halv november), men nu har alt fundet sin ny velmotiverede plads. Og trods den spildte tid har redaktionstempoet fra forrige år kunnet opretholdes. Så vi er nået ind i bogstav L, og Jysk Ordbog er halvt færdig (med et artikelantal som angivet på opslagssiden til www.jyskordbog.dk). I tider, hvor selv en nationalordbog som *Den danske Ordbog* har været økonomisk truet, er det opmuntrende, at vort institut og vort fakultet anerkender Jysk Ordbog som et vigtigt forskningsprojekt for Aarhus Universitet, og at man ser det som en vigtig (omend vanskelig) opgave at rekruttere og måluddanne afløserne for de nuværende redaktører.

Kontakten udadtil har været ganske omfattende i år: (1) To unge lingvistuddannede har kunnet anvende centrets båndsamling til fonetiske analyser dels med henblik på at placere de østsønderjyske tonalforhold i en skandinavisk sammenhæng, dels med henblik på en klassificering af de jyske klusilers artikulation. Projekterne er præsenteret på en lingvistkongres i Leeuwarden (se s. 18-28), ligesom de er hhv. vil blive præsenteret i centrets forskningsenhed. – (2) Centret har lagt lokale til præsentation af udgivelser fra hele to nationale sproginstitutioner: 16. august Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs reception for udgivelsen af *Dansk Sproghistorie bind 3*, og 28. november Modersmålselskabets udgivelse af antologien *Dialekter i rigt mål*. Modersmålselskabet har i øvrigt i år prisbelønnet den sønderjyske sangskriver Rikke Thomsen, om hvilken man kan læse mere s. 38-45. – (3) Centret har tilsluttet sig den nationale brugergruppe af ordbøger mv., som anvender redaktionsværktøjet iLEX, med henblik på drøftelser om produktets fremtid (hvad der jo altid er en achilleshæl i netsammenhæng). – (4) Torben Arboe har deltaget aktivt i arrangementer af Blicher-selskabet, Modersmålselskabet og Foreningen Thybomål, og sammen med sidstnævnte

arbejder han fortsat for en ordbog over thydialekten. – Hertil kom naturligvis (5) centrets løbende besvarelse af forespørgsler fra fagfæller og lægfolk om jysk dialekt, redaktørernes bidrag til festskrifter etc.

Omlægningen til iLEX-design i 2017 gjorde det i mange henseender lettere for den enkelte bruger af Jysk Ordbog at finde netop det, der optager vedkommende. Er det bare betydningen af et jysk ord, du har hørt eller læst, du gerne vil kende betydningen af? Jamen så slå op på ordet, spring i den fremkomne artikel ”Udtale og bøjning” over, gå direkte ned i afsnittet ”Betydning” og se betydningen – eller, hvis ordet har flere betydninger: de mange betydninger (i kort formulering). Og vil du være helt sikker på, at du har identificeret den rette betydning (blandt flere), så luk det pågældende afsnit med eksempler op, og se på eksemplerne, om det så også passer! Det kan jo også være, du hellere vil se, hvor ordet oprindeligt stammer fra. Jamen så hold dig langt fra både ”Udtale og bøjning” og ”Betydning”, og luk op for afsnittet ”Etymologi mv.” Men – man kan garanteret godt komme endnu flere brugerønsker i møde ved fremover at trylle med netordbogens forside og layout. Kom med ideer, og lad os se, om de kan finansieres! Vi forsøger i øjeblikket at få en ph.d. knyttet til centret for i en periode at betragte netordbogen udefra med professionelle øjne og påpege vores mangler og muligheder.

En ting, vi selv drømmer om, er med tiden at blive del af en større portal, ikke bare omfattende de danske dialektordbøger (*Ømålsordbogen*, *Jysk Ordbog* og nu snart også *Bornholmsk Ordbog*), men også netudgaver af vore nationale og historiske ordbøger. Hvis det så også senere (med tidsbegrænsede projekter) lykkes at krydslinke ordbøgerne, så vil vi ende med en portal, der historisk og geografisk kan matche ordbøgernes ordbog, *Oxford Dictionary*.

Men, lad os ikke fortabe os i fremtidsdrømme. Vigtigst af alt er hér og nu. Vores center er en lille arbejdsplads (4 fastansatte og 5 deltidstilknyttede), men måske netop derfor fungerer den så godt. Der er ikke plads til nutidens store forbandelse i både private og offentlige institutioner: en hård lagdeling af personalet, når det gælder myndighed og tillid. Lige nu glæder vi os til vores fælles julefrokost, hvor alle vil være til stede (nogle med ægtefæller) og til i fællesskab at fejre, at vi sammen har mulighed for at holde et vigtigt stykke fortid – den jyske landbefolknings vilkår, tankegang og præstationer – inde i nutidisdanskeres bevidsthed. Så skål – Inge, Ingeborg, Inger, Kirsten, Niels, Nina, Torben, Ove! Skål for et endnu bedre 2020!

Viggo Sørensen
December 2019

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Sådan snakker ræven for gæssene: han skal ikke tage dem

– om markens og skovens dyr i talemåder mv.

Husdyr og andre dyr fra det omgivende miljø, mark og skov, som mennesker kender fra dagliglivet, har været udgangspunkt for mange faste ordforbindelser og talemåder, hvoraf nogle har fået status som ordsprog. Nogle er velkendte fx *der er ugler i mosen*, andre er mere specielle, fx *de bor, hvor ræven den vender*, og *kragerne de flyver baglæns*.

Der kan dog ikke uden videre drages noget skarpt skel mellem talemåder og ordsprog¹, hvorfor jeg i det følgende kun bruger betegnelsen 'talemåder', i overensstemmelse med praksis i redaktionen af Jysk Ordbog. Mange kendes i både rigsdansk og dialekterne, og mange har mere eller mindre parallelle former i andre sprog. Her skal det især dreje sig om talemåder og faste ordforbindelser i de jyske dialekter og rigsdansk, men med udblik til europæiske sprog, af og til også med historisk tilbageblik. I Jysk Ordbogs artikler, også vedr. skovens og markens dyr, gives mange eksempler, i hver artikel samlet i afsnit benævnt Talemåder hhv. Faste forbindelser. De kan med ét ord kaldes *idiomer* og har ofte en overført betydning. Talemåderne fokuserer således på en egenskab eller karaktertræk hos dyr og lader forstå, at det også gælder for mennesker. Det kan være sagt som fx et godt råd eller henvisning til almindelig praksis, som tilhøreren forventes at forstå relevansen af i den givne situation.² Jeg kommer ind på mange

¹ "Hvad ordsprog er, har lærde teoretikere uforstyrret kunnet skændes om siden Aristoteles' dage, thi dem der kendte til sagen, de aktive ordsprogsbrugere, har definitionsspørgsmålet raget en fjer. For dem har fornemmelsen afgjort, hvad de lærdes spekulationer ikke kunne klare." (Kjær og Holbek 1968:14).

² "Man går ud fra det tilfælde, man står overfor, og så viser man, at det er et eksem-

af dem nedenfor, både fra den redigerede del af Jysk Ordbog (A-K) og fra resten af ordbogens materiale i ordbogskartoteket. For den enkelte talemåde nævnes den egn, der citeres fra, ofte det pågældende sogn og / eller kilde. Der forsøges ikke nogen kortlægning af udbredelsen, da det kan være tilfældigt, hvor de enkelte talemåder er registreret, fx afhængigt af, om nogle optegnere har været særligt interesserede i at samle ordsprog og talemåder. Mange af de nævnte talemåder er også velkendte i rigsdansk; men jeg har valgt så vidt muligt at citere dialektale versioner og derefter oversætte til rigsdansk.

1. Ræv

Den opfattelse, at ræven er snedig nok til at kunne undgå at blive fanget, har givet anledning til talemåden: (1) *De æ en rinng Ræw, dæ it hå ujjæn jet Hwoll* = en ringe ræv, der kun har et hul, dvs. udgang fra sin hule (fra Tåning, MØJy): der skal altid være flere udveje, overført: det vil kloge personer også sørge for at have. Andre steder betegnes en ræv med kun én udgang som *en skidt ræv* (Hards), *en lempelig ræv*, dvs. (halv)dårlig ræv (Sundeved, Kok 1870), *en sølle ræv, der ikke har mere / andet end en udgang* (Fjends og Sønderjylland). Man har også bemærket en bestemt praksis hos ræven: (2) *Ræwwen bier it i Nærheden ow hans ejjen Huul*, dvs. bider ikke, tager ikke bytte tæt på egen hule (MØJy), eller *tæt ved e Kule* = kulen, med et andet ord for 'hule' (Angel, Kok 1870). Andre formuleringer: (3) *ikke på egen mark* (Vendsyssel) eller *den mark, hvor han ligger hhv. bor i* (Sønderjylland), også: *på den bund, hvor han bor* (SØJy, Ussing. Erritsø), her sagt i overvejelser om gerningsmanden til et tyveri. Generelt refererer talemåden snarest til, at personer gør klogest i ikke at begå ulovligheder i nærheden af deres opholdssted eller bopæl.

Det snedige aspekt ses også i analogien (dvs. sammenligningen): (4) *snu som en ræv* eller *lumsk som en Ræv* (Salling)³, og videre i: (5) *der lege i 'ræw be'graw'e 'i håm*, dvs. der ligger en ræv begravet i ham (Samsø), også: *der er en ræv begravet i ham* (sønderjysk, bl.a. Kok 1870). Desuden i det også fra rigsdansk kendte: (6) *han har* (eller

---

pel på 'den kendte regel'" (min oversættelse af svensk citat hos Kjær og Holbek (1968):20).

³ Også velkendt i andre sprog, fx engelsk: *as cunning as a fox*, tysk: *schlau wie ein Fuchs*.

at have en ræv bag øret

Fig. 1. Illustration af *en ræv bag øret*. Michelsen 1993:159.

går med) en *ræv bag øret*, dvs. han mener noget lidt andet end det, han siger; han er en filur (Vendsyssel, Espegaard 1972). Stedvis siges også ligeud: (7) *han er en ræv*, om en snedig, listig person, en skælm, en ”lun fyr” (Læsø); hermed er *ræv* blevet en metafor for en sådan person, evt. forstærket til *en dreven ræv* (MØJy), *gammel ræv* = en udspekuleret person (Thy) eller *en tør ræv* (en lun fyr), fx også: (8) *han er en gammel ræv i det spil*, dvs. meget erfaren i det (Vendsyssel, Espegaard).⁴ Det hedder også: (9) *han kunne have været en ræv, han rester ikke andet end halen*, dvs. mangler kun halen (Vendsyssel, tilsvarende på Als). Omvendt kan om en tilsyneladende flink og rar person siges: (10) (han eller hun er) *sød / en engel i sin tale, men (der sidder) en ræv i hans (hendes) hale* (Hards og Sydøstjylland), henholdsvis om person, der tilsyneladende udtaler sig dumt: (10a) (han er) *et får i talen, men en ræv i halen* (Arboe 2013:37).

En anden type talemåde ses i artiklens overskrift, som stammer fra Vendsyssel og med dialektal udtale ser således ud: (11) *sò'nt snakə rōw'i få jèsən, de haj skal enťj ta ð'ə* = sådan snakker ræven for gæssene, det (dvs. at) han skal ikke tage dem (Børglum, J.M.Jensen)⁵; et eksempel på falsk tale, som man kunne forestille sig brugt af ræven. Hertil slutter sig: (12) *De er ett godt aa sæt en Ræv te aa vutt Geislinger*, dvs. det er ikke godt at sætte en ræv til at vogte gæslinger (MØJy, Niels Blicher).

⁴ Teoretisk kan man diskutere længe, om der er kategoriforskel på de netop nævnte begreber, *analogi* og *metafor*. I litterær analyse mener man (eller har mange ment), at metaforer er væsensforskellige fra analogier; men i sproglig analyse, i leksikalsk semantik i den kognitive lingvistik, er man nået frem til, at forskellen mellem metafor og simile (et andet navn for analogi) ikke er så stor som tidligere hævdet: simile kan ses som implicitte metaforer, dvs. underforståede metaforer (jf. Arboe 2015:152 med henvisning til diskussionen i Croft and Cruse 2004:211-215). I talemåde-/idiom-sammenhæng findes mange eksempler på begge typer, som vi har set nogle få eksempler på.

⁵ Ræv her i øvrigt med lydformen *rəw*, som er udtalen i Vendsyssel og dele af Sønderjylland, jf. Feilbergs jyske ordbog (1886-1914).

Med (11) ledes over til en tredje, meget almindelig type talemåde, nemlig den, som indeholder sekvensen ”sagde ræven”, fx: (13) ”*Pöjj fååsten*”, *søø ræw'en, da han ha æt syw' gjæs, å den åttende sar' i halsen*, dvs.: farvel faste (eller fastende), sagde ræven, da han havde ædt syv gæs, og den ottende sad i halsen (MØJy, *Skattegraveren*. II.26); i en anden version: *såå e Ræw, han haad bætt 18 Gjæs* = sagde ræven, han havde bidt 18 gæs (Mors, Schade 1807). Man hentyder her til det tilsyneladende paradoks, at ræven ofte kun bider og dermed dræber gæssene (eller andet bytte), skønt den egentlig ikke har brug for dem som føde og derfor ikke æder dem. Af samme type: (14) ”*Gu ske Low få Husløj*”, *såå Ræwven, han saj onne en Harre* = gud ske lov for husly, sagde ræven, han sad under en harve (Vendsyssel), andre steder med tilføjelsen: *i regnvej*. En harve (som fx i fig. 2) giver ikke meget afskærmning mod vejret, men har måske ofte været det eneste, en ræv kunne få, når den var borte fra hulen. Talemåden har været ironisk ment og brugt; fx kom en mand, som havde glemt sin nøgle og stod og frøs i en garage, til at tænke på dette gamle mundheld og fandt det meget passende til situationen (Vendsyssel).

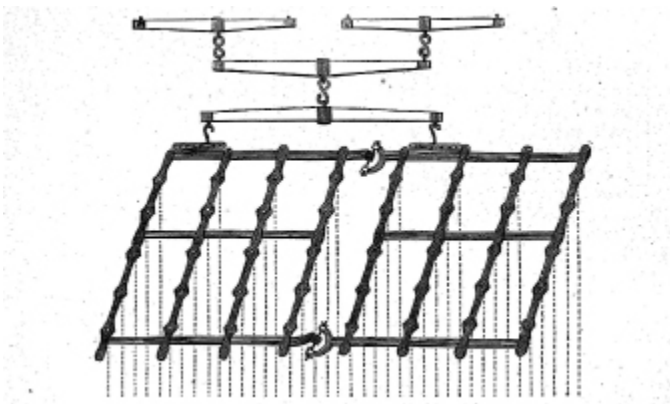

Fig. 2: Harve, af typen skotsk harve. Møller og Holst: *Landbrugs-Ordbog*. III. 1879:33.

En berømt talemåde af denne type er: (15) *di ær su-æ, so'i han e ræw om e rönæbe, da kun han itj nå æm* = de er sure, sagde han ræven om rønnebærrene, da kunne han ikke nå dem (Rise, Sønderjylland).

Talemåden bruges om noget uopnåeligt, hvor der fremsættes en ikke-afprøvet påstand som begrundelse og undskyldning for, at man giver afkald på at opnå det ønskede. Ordsproget findes både i dialekterne, i rigsdansk og i andre sprog, idet det går tilbage til Æsops fabler, dvs. til græsk formentlig i 500-tallet før vor tidsregning (Weber-Nielsen 2012:11). I andre sprog er det dog vindruer, ræven ikke kan nå (jf. fig. 3); i Danmark har rønnebær antagelig været det, der i form og farve mindede mest om druer, og som man derfor har ladet indgå i ordsproget, skønt hverken ræve eller mennesker har spist rønnebær.

Fig. 3: Ræven og drueklaserne. Træsnit fra William Caxton's engelske Æsop-udgave (1484). Weber-Nielsen 2012:12.

Velkendt er også talemåden: (16) *"De wa en slem Øwwegong", såå Ræwwen, da taw di hans Bælle* = det var en slem overgang, sagde ræven, da tog de hans bælg (MØJy), dvs. man tog skindet af ræven, flåede den; i sønderjysk med varianten: *Det er kun et Övertog* (kun en overgang), *sa' e Ræv, da trakt' de æ Bælg af ham* (Kok 1970:134). En temmelig kontrafaktisk situation, at ræven skulle kunne kommentere denne proces, mens den er i gang eller bagefter. Talemåden er brugt til at illustrere meget hårde ændringer for personer, og i sønderjysk har man den også med eftersætningen: *de rykkede ham skindet over ørerne*, som beskriver processen ganske anskueligt.

Denne type talemåder, der indeholder sekvensen ”sagde NN” (grammatisk betegnet ’inkvit’), kaldes ofte *skæmtesprog*; de er tit morsomme på selvironisk vis. Generelt har de fået betegnelsen *wellerismer* på baggrund af, at figuren Sam Weller i *The Pickwick Papers* af Charles Dickens af og til anvender dem i sine replikker (Kjær og Holbek 1968:17f.).⁶ At den bruges så meget i talemåder vedr. ræve, skyldes formentlig, at det kræver en vis snedighed eller evne til at distancere sig at se en situation på den nævnte lidt paradoksale måde, og den evne har man kunnet tiltænke ræve.⁷ Der er ikke mange af disse talemåder med andre dyr i hovedrollen; men med personer er den velkendt (fx: *Det suser i min abild* (mit æbletræ), *sagde konen, da havde hun kun en hyl*; Sønderjylland).

En anden talemåde vedr. (16) om ræven og dens skind er: (17) *En ka’ it fålanng mie ow Ræwwen end Bælleren* = man kan ikke forlange mere af ræven end bælggen, dvs. skindet (MØJy); dette kunne bruges til pelsværk, skindposer mv., ellers blev ræven mest set som skadevolder. Der hentydes til dens stærke lugt mv. i talemåder om sveden mad, fx: (18) *de ku snå’r ha smajt den rø’ ræw* = det kunne snart have smagt den røde ræv (Salling), dvs. kunne være svedet, eller (19): *æ ræw hâr nåk hat hans hå’l ik’e* = ræven har nok haft sin hale i det (Fjends). Rævens farve indgår i analogien (20): *kakkel war så røø’ som i rø’w*, kakkelovnen var så rød som en ræv, nemlig af rust (Vendsyssel, Espgaard III.212). En fast ordforbindelse udnytter en anden analogi: (21) *grine som en død ræv*, dvs. vrænge mund som en død ræv (Thy, Hards), om en styg grimasse, jf. artiklen *grine* betydning 2 i Jysk Ordbog. Tilsvarende ses en sammenligning i talemåden: (23) *E Ræv er eet saa stoer, som e Haal bruser te* = ræven er ikke så stor, som halen bruser til (Mors, Als); den kan bruges i omtale af selvoverturdering hos andre. Den kendes også i en variant med *fugl* i stedet: *det er ikke så stor en fugl, som fjerene bruser til* (Arboe 2013:33). Derimod ses en metafor i (24): *No kom æ røv a æ grav*, nu kom ræven af graven (Sønderjylland), dvs. nu kom sandheden frem, skønt nogen havde forsøgt at skjule den. Det gælder også i følgende

⁶ Der er adskillige af dem i *The Pickwick Papers* i 1830’erne, men spredt over mange afsnit (konstateret ved eftersyn).

⁷ Der nævnes også eksempler med ræve i afsnittet om *wellerismer* hos Kjær og Holbek (1968):249-261, herunder (16) ovenfor.

stedsangivelse, (25): *de bor, hvor æ ræv den væ·(i)ne å æ kra·che di flywe bachlæ(i)ns*, de bor, hvor ræven (den) vender, og kragerne (de) flyver baglæns (Tønder-egnen), dvs. ”langt ude på landet eller heden”, som det oversættes i optegnelsen.

2. Ulv

Der er ikke så mange talemåder vedr. ulve som vedr. ræve, dels fordi ulve blev udryddet omkring 1800 (den sidste ulv blev skudt for over 150 år siden ifølge Espegaard IV.246), dels fordi man ikke havde dem så tæt på som ræve i hverdagslivet på landet. Men forestillingen om ulven som et ondt dyr har hele tiden levet i folketro og eventyr, og nogle af talemåderne kan være tilkommet fra rigsdansk og omformet til dialekt, fx (26): *Mæ ska tu·w mæ di U·wl mæ ær iblântj* = man skal tude med de ulve, man er iblandt (Vendsyssel), eller lidt mere omdannet: *æn ska tuw·ð mæ di ul·, æn æ i·l·mæl* = ... de ulve, en (dvs. man) er imellem (Mors), og ... *de Ulve, en er ved*, dvs. sammen med (Sønderjylland, Kok 1870:15). Denne talemåde kan ikke opfattes bogstaveligt, kun metaforisk om personers samkvem og samtale. Men realistisk baggrund mht. ulves farlighed kan der være for (27): *De dæ komæ i æ uwgæl hans bow·, komæ e·t så læt dæfræ· ijæn* = det, der kommer i ulvens bo, kommer ikke så let derfra igen (Hards), eller værre endnu: *Hvad der først er i æ Uls Mund, kommer it let a en* = hvad der først er i ulvens mund, kommer ikke let af den (Sønderjylland). En variant hertil er (28): *De ær it gåt å få, (h)va dæ føst ær i æ Ulles Mund* = det er ikke godt at få, hvad der først er i ulvens mund (Angel, Grundtvig 1861). Dette gengives også i Kok 1870:90, hvor der anføres en parallel fra Peder Syvs ordsprog fra sidste del af 1600-tallet⁸: *Det som kommer i ulvs mund, vil intet* (dvs. ikke) *ud igen*. Hermed berøres spørgsmålet om talemåders alder og den eventuelle påvirkning fra andre egne eller kilder; det vender jeg tilbage til. I forlængelse af (28) kan nævnes metaforen (29): *han ræ·ŋ li·q i æ ul·s mon·* = han rendte lige i ulvens mund, dvs. løb lige ”i sin fjendes vold”, som det formuleres i oversættelsen (SVJy, Feilb. IV.970). I ikke-overført betydning var

⁸ Peder Syvs samling *Almindelige Danske Ordsproge* (1682, 1687) omfatter 11.000 ordsprog, citater, talemåder mv., men altså ikke ordsprog alene, desuden heller ikke dansk altsammen. Peder Syv samlede hele den ældre overlevering af ordsprog (Kjær og Holbek 1968:125).

risikoen måske mindre, (30): *E Uvl bejer sjallen poo den Mark, han leger epoo* = ulven bider sjældent på den mark, han ligger på (Mors, Schade), en parallel til en talemåde om rævens adfærd, (2) ovenfor.

En særstilling indtager den mange steder optegnede talemåde (30): *der er uw-l i mosi* = der er ugler / ulve i mosen (Vends), hvor næsten alle de mest sikre former har en udtale, der er flertalsform af *ulv* og ikke *ugle*, fx *uw-l* Vendsyssel (A.C. Grøn), *uwl* Læsø (Espegaard), *u-l* Thy (K.J. Lyngby), *uhll* Hards (H.P. Hansen), *u-ll* SVJy, *ul* Sønderjylland (Anders Bjerrum). Fra Mors nævnes det som anvendt, ”naar Noget ulmer og man venter, det vil komme frem” (K.J. Lyngby). Nogle steder kan der være sammenfald *uller* eller lignende mellem de to flertalsformer (Himmerland); sandsynligvis er oversættelsen af *ulve* i talemåden blevet fortrængt af *ugler*, da ulve blev sjældne eller helt forsvandt. At ugler så ikke bor i moser, men i trætoppe, tårne og andre højtplacerede steder, har man måske ikke hæftet sig ved; i hvert fald bemærker en optegner i SVJy: ”*uhl i æ mues*: fordrejet i skriftsproget til ’ugler i mosen’, meningsløst”. I Ordbog over det Danske Sprog (bd. 25, 1950) noteres under *I.Ugle*, at talemåden ”rimeligvis (er en) omdannelse af tilsvarende udtryk med *ulv*, fremkaldt af lydligt sammenfald” mellem de netop nævnte flertalsformer, altså en næsten tilsvarende opfattelse.

På Als siges om en person: (31) *Det kå veæ en Ulf i Foaklæ* = kan være en ulv i fåreklæder; men det ”lyder af litterært lån”, som det siges om udtrykket: *en u’gel i fo-rham*’ = en ulv i fåreham (Fjends), hvilket dog forekommer ekstra konstrueret. Igen går udtrykket tilbage til Æsop (Weber-Nielsen 2012:204); det kendes i de fleste europæiske sprog, fx engelsk: *a wolf in a sheep’s clothing*, tysk: *ein Wolf im Schafspelz*, formentlig især fordi en lignende formulering optræder i Bjergprædikenen i Det nye Testamente (Piirainen 2012:278). Mere jordnær er måske vurderingen: (32) *Wi bower met imæl· Ul’og Röwi* = vi bor midt imellem ulven og ræven; det siger man i Hanherred og mener dermed ”mellem Vendelboen og Thyboen” (AarbVends.1929.281), dog uden at specificere, hvad der gør beboerne af de to naboejne til henholdsvis ulve og ræve. Talemåden (33): *hulæng· æn enjda præjker får ul’, sæjer en enjda: ”lam’!” om aw’ten* = hvor længe man endda prædiker for ulv, siger den endda ”lam!” om aftenen (Vestjylland, Feilberg III.970) viser, at ulven fortsat vil være et rovdyr efter alle

formaninger; dermed udtrykkes metaforisk, hvor vanskeligt det kan være at ændre personers adfærd. En iagttagelse, der også formuleres med andre dyre-metaforer, fx at sende en gris til Paris eller en stud til Hamborg eller Rom: det bliver samme dyr, der kommer tilbage hhv. person efter forsøg på ændringer (Arboe 2013:36).

Der er i det jyske materiale ikke eksempler på talemåden ”Ulven kommer!” og den tilhørende fortælling; denne går i øvrigt også tilbage til Æsops fabler (Weber-Nielsen 2012:11,50), skønt det ikke er helt samme historie, der gengives i fabelen.

3. Hare

Et tredje dyr i nærmiljøet, som også har tilknyttet flere talemåder, er mere fredeligt end ræv og ulv, nemlig haren. Dens hurtighed har været udgangspunkt for (34): *”næ’æ ve” skyr· enæ Ha·r. Å ”låndt fra·” ær enæ Fa·r* = ”nær ved” skyder ingen hare, og ”langt fra” er ingen fare (Sønderjylland, Ottsen.II.3:54), dvs. haren er svær at ramme; også brugt overført som kommentar til aktuelt skud: jægeren må øve sig bedre. Harens evne til at smutte hurtigt omkring, dens uberegnelighed, ligger bag (35): *Æn ka aalle ved, hur æ Haarer ka læv, saa han æ Mand, han saat æ Snaar i æ Skosten* = man kan aldrig vide, hvor harene kan løbe, sagde han manden, han satte snaren i skorstenen (SVJy). Det er et eksempel på et ”skæmtesprog”, en wellerisme som (13)-(16) ovenfor; den overraskende eller paradoksale slutsætning giver hele talemåden den spøgende drejning, at her omtales en doven mand, som ikke går ud og sætter snarerne de rigtige steder og måske generelt ikke gør det rigtige. Haren er ikke blot hurtig, men også sky, hvilket giver baggrund for dels analogien (36): *så rej som i hå·r* = så ræd, bange som en hare (Vendsyssel, J.M. Jensen), dels den faste ordforbindelse, idiomet (37) *bruge harens gevær* (eller *råd*) = stikke af i løb (Vendsyssel, Midtjylland). Dermed kan ’hare’ også bruges metaforisk om en bange person: (38) *er du sådan en hare*, dvs. sådan en kryster, jf. artiklen *hare*¹ betydning 2 i Jysk Ordbog. Harens hurtighed har også givet anledning til personkarakteristikken (39): *han dur ikke til at tage* (eller *fange*) *harer med*, dvs. han er langsom i vendingen, en sindig person (Nordjylland).

4. Ugle

Som nævnt i afsnit 2 ser de fleste optegnere af (30): *der er ugler / ulve i mosen* talemåden som omhandlende ulve; men enkelte anfører former, der mest sandsynligt er flertal af *ugle* frem for *ulv*. Det gælder fra Vendsyssel Espegaard 1972.IV i artiklen *ugle: der er uwler i musl*, hvor tastavelsesformen *uwler* snarest betyder ugle, da *ulv* i dette område oftest har enstavelsesform i flertal: *uw·l, u·l* eller lignende. En mere usikker oplysning fra Vendsyssel har formen *uuler* i talemåden (*Skattegraveren*.VIII.159), mens en nyere kilde har *uler*, i sætningen: *Do truver da val injt at der er uler i mosi, for æ der de saa skal hon væk aasse mæ de sam* = du tror da vel ikke, at der er ugle i mosen, for er der det, skal hun væk med det samme. Her er tale om en husholderske, som måske er gravid, og som gårdmanden i givet fald vil afskedige, da han ikke vil ”føde andres unger op” (EJensen.K.39). En lignende form, *u·ler*, foreligger fra Ommersyssel (N.P. Bjerregaard); desuden ses en form med udlydende -i, *Ulli*, som også angives af to forfattere fra MØJy, fx: *no ska do pas po, dær æ Ulli i Muesen* = nu skal du passe på, der er ugle i mosen (PJæger.G.48). Om denne form er flertal af *ugle* eller *ulv*, må nok afvente nærmere undersøgelse ved redaktion af de to ord til Jysk Ordbog. En anden kilde fra MØJy har her formen *Og·ler*, som klart nok svarer til *ugler* i talemåden. I Thy har man udvidet talemåden til (40): *Dæ æ Uler i Muser* (moser) *aa Bremser i Bikuber*, dvs. forstærket den med et andet udtryk for, at noget er eller bliver helt galt: *bremser* er insekter, der stikker fx kreaturer, og som kan få dem til at bisse, dvs. løbe vildt af sted for at undgå at blive stukket.

Ud over dette er det især uglers tuden, man har hæftet sig ved, idet man tog det som varsel om dødsfald, jf. (41): *næ’e oglen tu·de å skåsti’nen, så sp’ø vi lig’* = når uglen tuder på skorstenen, så spørger vi lig (MØJy, P. Andersen). Dette kunne også være kombineret med andre varsler: det kunne banke på ruderne om natten, *aa Hunden tudt, aa Ogleren tudt* = og hunden tudede, og uglerne tudede, når nogen skulle dø (Østjylland, ØH.1958:86).

Desuden ses en talemåde i (42): *No sto han som en Oggel mell Kraahge* = nu stod han som ugle mellem krager (MØJy, PJæger.G.:45), dvs. meget afstikkende, som en ’fremmed fugl’ mellem andre. Ordet kan også bruges nedsættende om en person, fx i et skænderi: (43) ”det

er ikke sandt, *din ugle*” (MØJy, Skattegraveren.V.106). Tilsvarende kan *uw'l* i Hanherred betegne en lumsk person eller en spasmager (men måske kan det underliggende ord her være *ulv* og ikke *ugle*, jf. diskussionen om udtaleformer ovenfor).

5. Ravn

Ravne har ry for at ville stjæle, tage menneskers ting, og talemåden (44) *stjæle som en ravn*, i flertal *stjæle som ravne*, en udbredt sammenligning (analogi) i hele Jylland, fx *haj stele som i raw'n* = han stjæler som en ravn (Vendsyssel, J.M. Jensen), og *di steler we haw'såm raw:n* = de stjæler ved havet som ravne (Hanherred, Kvolsgaard.F.21), sagt af en gammel mand, som var på vej fra stranden efter at have sikret sig lidt strandingsgods, men ubelejligt nok mødte en anden på vej gennem klitten. En anden udbredt analogi er (45): *Ra-wnæn ka lise gåt tå'e som Kra-gærn* = ravnene kan lige så godt tage det som kragerne (Vendsyssel, Obel), om noget, der ligger frit tilgængeligt, igen fx strandingsgods. Eller med entalsformer: *lise gåt ka æ raw'n tå'er såm æ krå:g* (= lige så godt kan ravnene tage det som kragerne), *om det løst af havet inddrevne* (Agger, Thy, A.C. Grøn).⁹ Som ved talemåde (28) om ulve anfører Kok (1870) en parallel form fra Peder Syvs ordsprog i 1600-tallet: ”Det er ligesaa godt, at Ravnene har det som Krager” (s. 86).

Også ved næste talemåde, der er kendt over hele Jylland, angives, hvad den kan bruges om: (46) *dæ jæn· raw'n hoger enjt yw-n uk å dæ na:n* (= den ene ravn hugger ikke øjnene ud på den anden), *dvs. de store hænger altid sammen* (Vendsyssel, J.M. Jensen). Talemåden kan også udlægges: *De holder sammen, de Kæltringer* (Ommersyssel, N.P. Bjerregard). Fra samme område er videre optegnet: *jæn' raw'n hoger yweð u'ð po'ðen nån* (= én ravn hugger øjet ud på den anden), sagt af en mand, ”da to fulde Kvinder skændtes om et Mandfolk”. Der optræder et antal analogier som faste forbindelser: (47) *så swot som en raw'n* = så sort som en ravn (Ommersyssel), (48) *he'es såm en raw'n* = hæs som en ravn, (49) *så sul-ten som en raw'n* = så sulten som en ravn (Thy), alle også i andre områder end de nævnte. Til (49) ses også en analogi med brug af det tilsvarende verbum: (49a) *sulte som en ravn*

⁹ Talemåden er også anvendt om dræbte personer: en røver fik en kugle midt i panden, så han faldt bagerover, *å dæ bløv haj legi.få Krager å Ravn* = og der blev han liggende for krager og ravne (Vendsyssel, O. Grønberg).

(AarbSkive.1946:38), og ud fra (47) kender man, måske fra rigsmålet, talemåden (50): *naar Ravnene bliver hvid*, dvs. aldrig (Vendsyssel). Fra Vendsyssel kendes også (51): der er *i wa·rm, så i raw'n mat ga·b* = en varme, så en ravn måtte gabe (A.C. Grøn), og vedrørende et muligvis forbyttet barn sagde man (52): *Rauen feer ent Lærkunger* = ravne føder ikke lærkeunger (Mols), dvs. man kunne sagtens se, hvem barnet slægtede på. Ud fra (44) kan *en raw'n* også bruges som metafor for ”et tyvagtigt Menneske”, bl.a. på Mors (Skyum.Mors.I:270).

Til forskel fra de øvrige nævnte dyrenavne kan *ravn* indgå som basisord i eder især i Sønderjylland, fx (53): *E Ravn tro 'et* = ravnene tro det (Kok 1870:82), (54) *E Ravn tej' meg!* = ravnene tage mig, og (55) *Ravn' om eg gør!* = ravne om jeg gør (begge Kok.DFspr.I.355). Sidstnævnte er og en variant med flertal ’ravne’ af den næstsidste menes at være ”den ældgamle, ægte hedenske påkaldelse” med *Odins ravne* (SVJy, SJyMSkr.1954:53). Også Blicher har en sådan ed (56): *Ravnene slaa mig*, men i rigsmålstekst (Blicher 1920.IV:15).

6. Skade

Også skader er kendte for at ville stjæle, især skinnende ting; skaden blev betragtet som ”en slemme tywknejt”, dvs. en meget slem tyveknejt (MØJy, Hasselsteen). Men dette danner ikke basis for talemåder; det gør derimod især skaders bevægelser, deres hop, der minder om kragehop, og deres lyd, deres skræppen. Man bruger analogien (56): *håp som en skå·ð* = hoppe som en skade (Ommersyssel) eller *lisom en skaði* = ligesom en skade (MØJy); det har givet anledning til lege med navne som *hop skå·r* = hoppe skade (Hardsyssel), *hop i skå·ð* = hoppe i skade (Skyum.Mors.I.284), *hop en Skaa·r* = hoppe en skade (Djursland). En anden analogi gælder lyden (57): *snakke, sqvaldre som en Skadde* (Vendsyssel, Melsen 1811) ud fra, at *en ska·ð skwaler* = en skade skvaldrer, dvs. skræpper højlydt (SØJy, K. Ringgaard). Det kaldes også, at (58) *ska·en swaler* (= skaden svaldrer), dvs. *sladrer* (Vendsyssel, A.C. Grøn); både *skvaldre* og *svaldre* bruges om menneskers højlydte snakken; det er lyd motiverede ord ligesom de to følgende, *skræppe* og *knæbre*. Lyden kan tages som varsel om besøg, (59): *næ skaen skræppe, komme dæ fremme* = når skaden skræpper, kommer der fremmede, dvs. gæster (Vendsyssel, A.C. Grøn); fuglen kan endog markere fra hvilken retning, (60): *nær skaen knæ·brer*,

kommer der fræmme dæj wæj frå, som hå:l wæjjer hen = når skaden knæbrer, kommer der fremmede den vej fra, som halen vender hen (Vendsyssel, Espegaard III:251).

Også skadens måde at se sig omkring på indgår i en talemåde om mennesker, (61): *Om en, der ser noget højt, siges der: "Hand kigger hiwt (højt) lisse Skadder i Blæst"* (SØJy, Ussing.Erritsø:190), dvs. han ser hen over eller forbi andre og bliver derfor opfattet som indbildsk eller hoven. Dette kan i øvrigt også udtrykkes med andre dyrebetegnelser som grundord: *du kikker så højt, er dine bier (eller duer) fløjet hen?* (dvs. bort), fx når en person føler sig overset af en anden (Arboe 2013:35). Skadens iøjnefaldende delvis hvide fjerdragt ligger antagelig bag talemåden, (62): her var *saa mørk, saa ingen ku skimm en Skaad* = så mørkt, at ingen kunne skimte en skade (Fjends, Aakj.P.49), med varianten: *en ku knappele skjem en Skåd* = man kunne næppe skimte en skade, dvs. det var bælgmørkt (Hards, Noe-Nygaard.J.72). Desuden bør nævnes (63): *"De sma:ge aw Fow'l", så: Kjællingen, hun kopt Sop po dæn Gre'n, Ska:den håð sat på* = "det smager af fugl", sagde kællingen, hun kogte suppe på den gren, skaden havde siddet på (MØJy, R.P. Randlev). Altså igen et eksempel på et "skæmtesprog", en wellerisme, hvori indgår sekvensen "sagde NN"; formentlig skal talemåden minde om, at man somme tider må nøjes med lidt eller ingenting af det, man havde set frem til.

Afslutning

Hermed er det store inventar af talemåder med basis i vigtige dyr på mark og i skov fremlagt og kommenteret med hensyn til, hvordan de har kunnet anvendes i dagligdagens kommunikation.¹⁰ Adskillige af ovennævnte talemåder findes også i rigsdansk og dermed i samlinger som Michelsen (1993) og Toftgaard Andersen (2001). Andre er nævnt i afsnittene for de jyske hovedområder i Kjær og Holbek 1968:163-220, men langt fra alle. Det var egentlig planen at behandle talemåder med flere dyr i nærmiljøet samt husdyr som grundord, hvilket dog blev for tidkrævende, men muligvis kan tages op senere; nogle af

¹⁰ De fleste brugere har nok ubevidst fulgt Peder Syvs råd fra 1680'erne: Ordsprog skal man bruge med måde, "som krydderi og lystmad, ikke til mæthed, men forlystning, ikke allesteds, ikke for tit" (Kjær og Holbek 1968:127).

dem er nævnt i mere tværgående inddelinger efter semantiske og fraseologiske kriterier (analogier, metaforer mv.) i Arboe (2013).

Litteratur

- Arboe, Torben (2013): Køb ikke katten i sækken – om idiomer (især jyske) og deres behandling i ordbøger mv. I: *14. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen m.fl. (red.). Aarhus:29-41.
- Arboe, Torben (2015): Receding idioms in West Danish (Jutlandic). *Language endangerment: Disappearing metaphors and shifting conceptualization*. Elisabeth Piirainen m.fl. (red.). Amsterdam / Philadelphia: 155-174.
- Blicher, St. St. (1920): *Samlede Skrifter* IV. København.
- Croft, William and D. Alan Cruse (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge.
- Espgaard, Arne (1972): *Vendsysselsk Ordbog* I-IV. Hjørring.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over de jyske almuesmål* I-IV. København.
- Grundtvig, Svend (1861): *Gamle Danske Minder i Folkemunde* III. 1861.
- Kjær, Iver og Bengt Holbek (1968): *Ordsprog i Danmark – 4000 ordsprog fra skrift og tale gennem 600 år*. København.
- Kok, Johannes (1870): *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland*. København.
- Michelsen, Christian (1993): *Idiomordbogen*. København.
- Piirainen, Elisabeth (2012): *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. New York / Berlin / Oxford (etc.)
- Schade, C. (1807/1968): *Bidrag til et jydsk Idioticon*. Bent Søndergaard (udg.). Aarhus.
- Skattegraveren* (1884-1889) I-XII. Udg. af Evald Tang Kristensen. København.
- Skyum, A.C. (1952-1954): *Morsingmålets Ordforråd* I-II. Aarhus.
- Toftgaard Andersen (2001): *Talemåder i dansk* 2. udg. København.
- Weber-Nielsen, Carsten (2012): *Æsops fabler; i udvalg og oversættelse*. København.

Øvrige kilde- og stedsangivelser er de i www.jyskordbog.dk benyttede.

Yonatan Goldshtein er ph.d.-studerende ved Afdeling for Nordiske studier og Oplevelsesøkonomi, Aarhus Universitet
Rasmus Puggaard er ph.d.-studerende ved Leiden University Centre for Linguistics.

Yonatan Goldshtein & Rasmus Puggaard:

Overblik over danske dialektoptagelser

Gennem tiden har forskere fra Aarhus Universitet og Københavns Universitet indsamlet en enorm mængde lydoptagelser af danske dialekttalende. Der er mange grunde til at anvende disse lydoptagelser i studiet af dialekterne. Selv den mest fintmærkende lydskrift kan ikke gengive talen helt præcist, så lyd materialet giver os mulighed for at studere de allermindste forskelle mellem sprogbrugen i forskellige egne. Dette til trods er lyd materialet kun i ringe grad blevet anvendt i forskning.

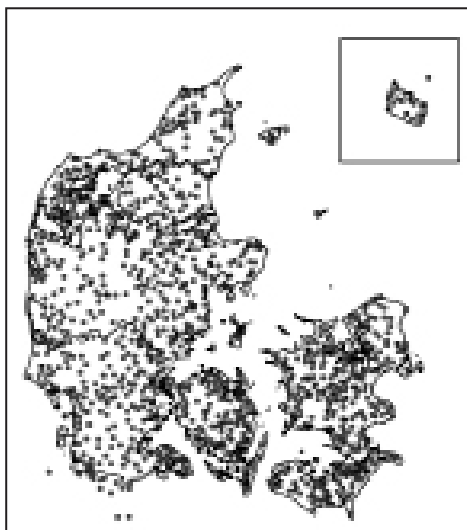
Denne artikel giver ikke et overblik over alle dialektoptagelser, der er lavet af eller findes i samlinger på de to universiteter. Her gives et overblik over det materiale, der er kendt i Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforsknings arkiv. Kernen i dette materiale består af optagelser fra hele landet, der blev indsamlet og optaget under et femårigt projekt, der forløb fra 1971 til 1976, samt et antal optagelser indsamlet så langt tilbage som 1934 og nogle senere indsamlede jyske optagelser – de seneste fra 2006. Med i dette overblik er altså ikke optagelser lavet i forbindelse med senere forskningsprojekter ved Københavns Universitet som del af fx Køgeprojektet (se fx Jørgensen 1998) eller Dialekt i Periferien (se fx Maegaard et al. 2019). Sidst, der blev givet et samlet overblik over Peter Skautrup Centrets lyd materiale er snart 40 år siden (Andersen 1981) – og meget er sket siden!

1. Lydoptagelserne

I sin fulde størrelse består det tilgængelige materiale af 2.383 optagelser optaget på 1.080 forskellige lokationer i Danmark eller områder i

Slesvig hvor en dansk dialekt tales eller taltes. Optagelsernes samlede løbelængde er 2.090 timer eller cirka 87 dage. Punkterne på kort 1 viser de steder hvorfra vi har optagelser.

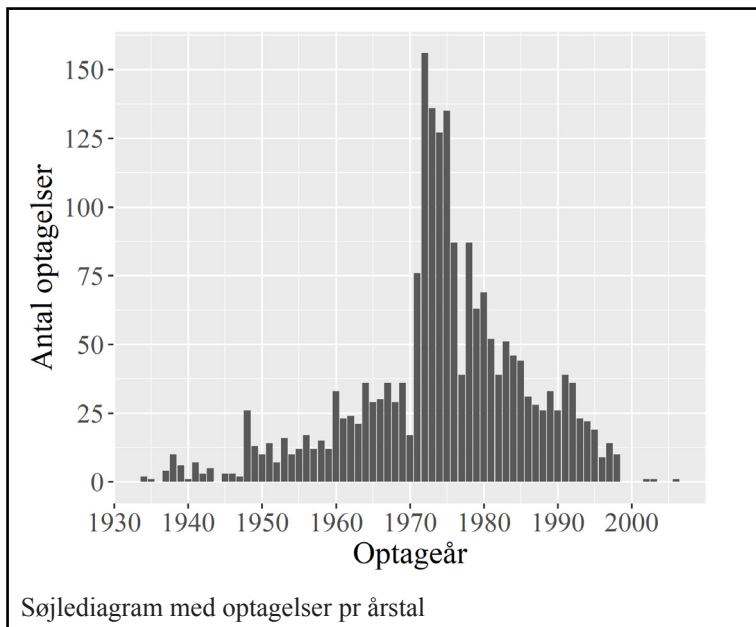
De ældste optagelser i korpusset er fra 1930'erne og er optaget på fonografvalse eller grammofonplade af Statsradiofonien. Disse optagelser indeholder blandt andet nogle samtaler med meget gamle dialekttalende fra Fjorde, Jørl og Hanved. Desværre er lyd kvaliteten på overspilningerne fra fonografvalse sjældent særligt god.

Kort 1. Alle optagelser

Indtil 1970 indsamlede dialektforskere ved det daværende Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns Universitet og Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning ved Aarhus Universitet (nu Afdeling for Dialektforskning og Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning) optagelser af dialekttalende forskellige steder i landet. Kasettebåndets fremkomst gjorde indsamling af materiale mere tilgængeligt end tidligere.

I 1971 fik forskere fra de to institutter en femårig bevilling til indsamling af dialektoptagelser i hele landet. I perioden 1971 til 1976 tog indsamlingen derfor virkelig fart. Der blev i den periode indsamlet 525 optagelser (løbelængde ca. 370 timer, eller 15 dage). I indsamlingen var det primære fokus at indsamle materiale omkring de kendte dialektgrænser. Der var mindre fokus på sprogligt mere ensartede områder. Den geografiske dækning er dog stadig helt fænomenal. Indsamlingen af data bliver løbende mindre frekvent og de yngste optagelser i korpusset er fra 2006. Flere af de senere optagelser er optaget i digitalt format.

I slut-1990'erne blev lydoptagelserne overspillet på CD for at fremtidssikre materialet. De jyske optagelser er senere blevet udtrukket fra CD'erne som mp3-filer. Disse er i dag tilgængelige på Peter Skautrup Centrets computere.

Det Kongelige Bibliotek har stået for digitaliseringen af de optagelser, der blev lavet i løbet af den femårige bevilling 1971-1976. I dette projekt blev der foretaget i alt 524 optagelser fra 402 lokationer (løbelængde 366 timer). Punkterne på kort 2 viser hvor disse optagelser blev foretaget.

Som man kan se på kort 2 blev der foretaget optagelser fra hele landet til projektet. Dog er Midtjylland relativt dårligt repræsenteret. Lydkvaliteten på bibliotekets digitaliseringer er langt højere end på Peter Skautrup Centrets egne digitaliseringer, både pga. filformatet og fordi lyden er blevet restaureret direkte fra de oprindelige bånd fremfor CD. Der er potentielt gået data tabt i overspilningen fra bånd til CD, og desuden går en del data tabt, når lyd overspilles til mp3-formatet

Kort 2. Optagelser i bevillingsperioden 1971-1976

frem for andre formater. Lydkvaliteten på mp3-filerne er skaleret ned til en bitrate på 320 kilobytes i sekundet (kb/s), dvs. lidt under en fjerdedel af den oprindelige CD-kvalitet, hvorimod lyd-kvaliteten på bibliotekets restaurationer ikke er beskåret og har en bitrate på 1.411 kb/s. Forskellen er måske ikke let at høre med det blotte øre, men kan gøre en væsentlig forskel for optagelsernes anvendelighed til akustisk analyse.

Desværre er disse optagelser kun tilgængelige via bibliotekets hjemmeside¹, som kan være svær at navigere. Lydmaterialet kan høres på hjemmesiden, men vi har ikke kunnet få adgang til hele lydmaterialet på andre måder, hvilket giver nogle udfordringer i analysearbejdet.

Materialet, der findes på Peter Skautrup Centret har gennem tiden været organiseret på en række forskellige måder. De optagelser, der oprindeligt har været på centret som bånd, har fået tildelt et båndnummer. Båndnummeret bruges bl.a. til at finde de udskrifter, der findes af dele af materialet. Da båndene blev overspillet på CD, blev flere bånd ofte overspillet på samme CD. Hver CD er udstyret med et CD-nummer. Der virker ikke til at være megen systematik i hvilke bånd, der ligger på samme CD. Mp3-filerne er organiseret i mapper på baggrund af CD-numrene. I mapperne ligger der mellem en og fem filer, der blot er automatisk navngivet efter hvilket spornummer optagelsen havde på CD'en. Særligt blandt de ældste optagelser findes der tit mange optagelser på samme bånd, og derfor også på samme fil, og organiseringen kan være temmelig kaotisk.

¹ <https://dansklyd.statsbiblioteket.dk/samling/dialektsamlingen/>

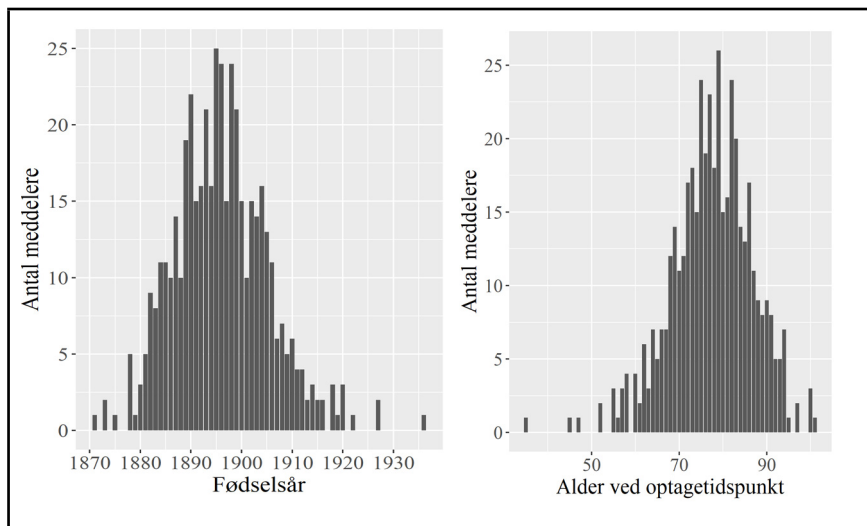
De nødvendige metadata til overskue materialet findes på Peter Skautrup Centret, organiseret i programmet FileMaker Pro. I programmet er der ét opslag for alle optagelser. Til dette opslag knytter der sig udover CD- og båndnummer oplysninger om hvor materialet er optaget, hvem der er meddeler på optagelsen, hvem der har stået for interviewet, noter om indholdet i optagelsen og evt. andre bemærkninger til optagelsen. Lokationen angives både med navnet på det sted (oftest sogn) hvor optagelsen er lavet samt stedets topografiske nummer. De topografiske numre er den måde at angive steder i Danmark, som benyttes af Dansk Folkemindesamling, og en oversigt kan findes i Skjelborg (1967).

2. Optagelsernes indhold og meddelere

Langt de fleste optagelser består af sociolingvistiske interviews med ældre dialekttalende meddelere i deres hjemsgn. Formålet har været at elicitere ordforråd som kun findes i dialekterne. Interviewene er struktureret som samtaler om emner som fx landbrug, tilberedning af mad og højtider. Der er primært tale om meddelere fra landsogne, og oftest har disse været beskæftiget med landbrug eller fiskeri. Hvis man ser specifikt på materialet indsamlet i 1971-1976, har cirka $\frac{2}{3}$ af optagelserne én mandlig informant, cirka $\frac{1}{4}$ har én kvindelig informant og resten består af gruppesamtaler med mere end én meddeler. Langt de fleste informanter er over 70, og enkelte er over 90 år gamle. De fleste er derfor født omkring århundredeskiftet.

Materialet fra de øvrige perioder er noget mere forskelligartet, da det enten har været indsamlet sporadisk eller med bestemte formål for øje. Blandt det ældre materiale findes en del radiooptagelser af dialekttalende, men også en lang række dialektinterviews foretaget af Poul Andersen, Ella Jensen, Niels Åge Nielsen, K. Ringgaard m.fl. mellem 1940'erne og 1960'erne. Der findes også noget materiale fra 1980'erne og 1990'erne, selvom antallet af optagelser pr år er støt faldende fra slutningen af 1970'erne. En del af det senere materiale adskiller sig fra det ældre ved ikke at være fra landsogne men derimod fra byer som Esbjerg og Aalborg, og talerne er af og til yngre. Der er eksempler på interviews med gymnasieelever og enkelte eksempler på grupeinterviews med meddelere fra flere generationer. Tilførslen

af nyt materiale stopper stort set i slut-1990'erne med enkelte nye tilførsler i 2002, 2003 og 2006.

Søjlediagram med meddeleres alder og fødselsår fra bevillingen 1971-1976

3. Udskrift af jyske optagelser

Det ideelle ville selvsagt være at have udskrifter af hele materialet i fonematisk lydskrift. Sådanne udskrifter findes for dele af materialet i Thy, udarbejdet af Torsten Balle, og men også for (dele af) enkelte andre optagelser udarbejdet i forbindelse med udgivelse af dialekttekster. Umiddelbart efter det femårige indsamlingsprojekt i 1970'erne blev der i Aarhus lavet en række udskrifter af jyske optagelser i et format, der var tænkt at kunne bruges i forbindelse med arbejdet med Jysk Ordbog. Sådanne udskrifter findes fra ca. 50 sogne angivet ved punkterne på kort 3.

I disse udskrifter står ordene i deres opslagsform efterfulgt af ordets bøjning. Ord med særlig interesse for ordbogsarbejdet blev i teksten markeret med en stjerne, så man let ville kunne finde dette ord igen. Et eksempel på en sådan transskription ser ud som nedenstående:

de (pron) kalde (v-præt) det (pron-ubest) en (art) *skødsel (s)

Dette eksempel kommer fra en optagelse af Kathrine Wulf (f. 1889) fra Kegnæs Sogn, der fortæller om det redskab man brugte til at sætte

Kort 3: Steder hvorfra der findes transskriptioner ved Jysk Ordbog

brød i ovnen. I almindeligt skriftsprog ville samme linje se ud som følger:

de kaldte det en skødsel

Den valgte transskription med adskilte opslags- og bøjningsformer har den fordel, at den udelukker at homofoner blandes sammen. Fx ville substantivet *dør* transskriberes *dør (s)*, mens verbet *dør* ville transskriberes *dør (v-præs)*. Denne udskriftsmetode er også let at bruge i ordbogsredigering, da den relevante information allerede er knyttet til de enkelte ord. Skriftsprogsudskriften er dog meget lettere at læse. I fonematisk lydskrift kunne samme ytring gengive:

di kålt de en skysøl

Denne udskriftsmetode har den fordel, at den vil indfange en stor del af variationen mellem taleres sprog, men den ulempe, at fonemisk transskription er enormt tidskrævende. Den ordbogsorienterede transskription findes på Peter Skautrup Centret i papirform eller som tekstdokumenter.

Alle udskrifterne er organiserede med linjenumre og hver linje er tilknyttet et triptællernummer. Triptællernummeret refererer til en fysisk placering på det oprindelige bånd, og kunne bruges til at finde en given ytring på båndet. Det svarer cirka til sekunder, men der er umiddelbart ingen præcis korrespondance mellem triptællernummeret og de digitalt tilgængelige lydfiler – jo længere, man kommer hen i en optagelse, jo mere forskel bliver der på triptællernummeret og ytringens placering i lydfilen. Vi kender ikke den præcise grund til dette.

I samarbejde med IT-centret ved Aarhus Universitet blev der i 1970'erne udviklet computerprogrammer, der kunne ordne ordene i forskellige lister. Der blev lavet alfabetiske lister over alle ord (såkaldte

Al-lister) og lister ord de særligt interessante ord, fx **skødsel* (*s*) (såkaldte S-lister). Listerne angiver i hvilke udskrifter de enkelte ord fandtes, på hvilken linje i udskriften og på hvilket triptællernummer i optagelsen. Disse lister blev samlet i bøger, der i dag står på Peter Skautrup Centret.

I forbindelse med vores arbejde med materialet har vi lavet nogle forsøg med at oprette lignende ordlister på baggrund af udskrifterne. Ved hjælp af programmering i Python-miljøet lykkedes det på et par arbejdsdage at lave lignende lister på baggrund af et udsnit af materialet. Hvis udskrift og lyd blev knyttet sammen, ville man relativt hurtigt kunne udarbejde søgbare ordlister med direkte adgang til ordenes placering i lydfileerne.

Det er videre lykkedes med nogen succes at automatisere oversættelsen af nogle transskriptioner til et mere læseligt skriftsprog-dansk, selvom dette dog vil kræve noget manuelt forarbejde. Automatisering af fonemisk lydskrift vurderes ikke umiddelbart at være muligt.

4. Udskrift og anvendelse af ømålsoptagelser

En række dialektoptagelser er blevet udskrevet på Københavns Universitet i et andet format (Pedersen 1973, 1983). De københavnske udskrifter har fundet noget bredere anvendelse end de jyske. Udskrifterne findes i vid udstrækning online i søgbart format som del af korpusset CorDiale. Gudiksen & Hovmark (2008) beskriver hvordan optagelserne understøtter arbejdet med redigeringen af Ømålsordbogen især når det gælder funktionsord og højfrekvente ord, der ikke varierer særligt meget fra rigsmålets. Disse ord er sjældent særligt frekvente i seddelsamlingerne, der ellers ligger til grund for ordbogsarbejdet. Som eksempel bruges blandt andet artiklen om ordet 'ja', der i Ømålsordbogen (bind 9) fylder 16 spalter med en mængde underinddelinger efter funktion. I Jysk Ordbog findes der to ret korte artikler om 'ja' som hhv. interjektion og substantiv. Hovmark (2004) beskriver videre hvordan båndmaterialet er en kilde til citater i ordbogen. Ifølge Karen Margrethe Pedersen (personlig kommunikation) findes der cirka 170 tekster fra 150 sogne, 2/3 af dem fra Øerne og resten fra Jylland.

5. Anvendelse af de jyske optagelser

Det var oprindeligt ideen, at de jyske optagelser skulle fungere som supplement til det skriftlige materiale i udarbejdelsen af Jysk Ordbog. Andersen (1981) nævner eksempler på hvordan de kan bruges til at understøtte ordbogsarbejdet, men de er indtil for nylig kun i meget ringe grad blevet anvendt i videnskabeligt arbejde.

Optagelserne er blevet anvendt i en række universitetsopgaver og specialer. Kopier af disse opgaver findes dog ikke systematisk indsamlet. Optagelserne er desuden blevet brugt i formidlende arbejde, bl.a. på de interaktive dialektkort på hjemmesiden *Dialekt.dk*.²

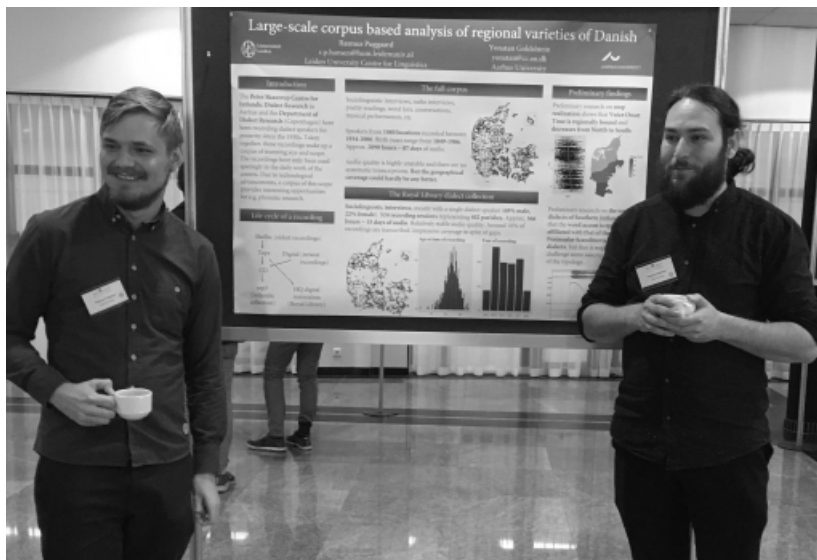
Siden 2018 har denne artikels to forfattere været i gang med hver deres PhD-projekt, hvor lydoptagelserne anvendes til akustisk-fonetiske undersøgelser. Rasmus Puggaard arbejder bl.a. med konsonanter og stavelsesstrukturer i jysk ved Leiden Universitet og har udgivet og præsenteret forskellig forskning om variation i jyske klusiler (Puggaard 2018a, 2018b, 2019). Yonatan Goldshtein skriver om intonation, accentuation og tonale forhold i jysk ved afdelingen for Nordisk sprog og litteratur på Aarhus Universitet. Han har indtil videre primært beskæftiget sig med ordaccenter på østsønderjysk (Goldshtein 2019). Et af vores fælles mål er desuden generelt at udbrede viden om og inspirere til brug af det imponerende korpus af lydoptagelser, og indholdet i denne artikel lægger sig tæt op af en conferencepræsentation med netop dette formål (Puggaard & Goldshtein 2018).

Litteratur

- Andersen, Torben Arboe (1981): Dialektbånd og databehandling. I: *Ord & Sag 1*:11-18.
- Goldshtein, Yonatan (2019): Tonal accent in Felsted, South Jutland. Præsenteret ved *10th International Conference on Language Variation in Europe*, Fryske Akademy, Leeuwarden.
- Gudiksen, Asgerd & Henrik Hovmark 2008. Båndoptagelser som kilde til Ømålsordbogen. *Nordiske Studier i Leksikografi 9*:173-182.

² <https://dialekt.ku.dk/dialektkort/>

- Hovmark, Henrik 2004. Jagten på det autentiske citat. *Danske Talesprog* 5: 3-21.
- Jørgensen, Jens Normann (1998): Introduktion til Køge-projektet. I: Janus Spindler Møller (red.): *Tosproget udvikling. Studier i Køge-projektet*, 5-19. Aarhus: Danmarks Lærerhøjskole.
- MacWhinney, Brian & Johannes Wagner (2010): Transcribing, searching and data sharing. The CLAN software and the TalkBank data repository. I: *Gesprächsforschung* 11:154-173.
- Maegaard, Marie, Malene Monka, Kristine Køhler Mortensen & Andreas Candefors Stæhr (red.) (2019): *Standardization as sociolinguistic change. A transversal study of three traditional dialect areas*. London & New York: Routledge.
- Pedersen, Karen Margrethe. 1973. Dialekttekster i rigsmålsnotation med becifring: et EDB-projekt. I: *Danske Folkemål* 20:29-46.
- Pedersen, Karen Margrethe 1983. Om transskription af båndoptagelser og anvendelse af teksterne til leksikografiske og syntaktiske undersøgelser. Et EDB-projekt. I: *Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi* 28:131-139.
- Puggaard, Rasmus (2018a): Realizations of /t/ in Jutlandic dialects of Danish. I: *Linguistica Lettica* 26:368-393.
- Puggaard, Rasmus (2018b): Telefoniske båndpasfilters indflydelse på talergenkendelse. Høje frekvenser og dansk /t/. I: *Nydanske Sprogstudier* 54:129-155.
- Puggaard, Rasmus (2019): Microvariation in stop realization as a consistent regional feature of Danish. Poster præsenteret ved *10th International Conference on Language Variation in Europe*, Fryske Academy, Leeuwarden.
- Puggaard, Rasmus & Yonatan Goldshtein (2019): Large-scale corpus-based analysis of regional varieties of Danish. Poster præsenteret ved *10th International Conference on Language Variation in Europe*, Fryske Academy, Leeuwarden. Link: <http://kortlink.dk/yp35>.
- Skjelborg, Åge (1967): *Topografisk ordningen af Danmarks egne med alfabetisk nøgle*. København: Statens Trykningskontor.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og *omliggende øer*. 1-. København: Institut for Dansk Dialektforskning og C.A. Reitzels Forlag 1992-.

Rasmus Puggaard og Yonatan Goldshtein præsenterer båndsamlingen på ICLaVe 10 i Leeuwarden

Marie Birckjær Jacobsen:

Synnejysk å skrift

Forvilder man sig ind i et forum med mange sønderjyder tilknyttet, såsom Æ Synnejysk Forenings gruppe på Facebook, vil man opleve at finde flere forskellige stavemåder på de samme ord. Selv stavemåden på den velkendte hilsen *mojn* er omstridt – skal det staves med *o* eller *ø*, eller skal den sydslesvigske variant, *moin*, benyttes?

Modsat mange af landets øvrige dialekter, nyder sønderjysk stadig udbredelse blandt unge såvel som ældre sprogbrugere. En årsag hertil findes i sprogområdets historie, idet dansk sprog i dets sønderjyske udgave fungerede som identitetsmarkør i årene under tysk styre efter 1864. Hvor sproget undergik standardisering nord for Kongeåen, beholdt sønderjysk sine mange variationer. *Æ sproch* fik status som nationalsprog (Pedersen 2014:186), men uden et egentligt skriftsprog, som mange andre standardsprog udmærker sig ved at have. En ting er at snakke sammen på sønderjysk – en anden ting er at kommunikere med hinanden på skrift.

I efteråret 2018 foretog jeg i forbindelse med mit bachelorprojekt en undersøgelse af, hvordan sønderjysk ser ud på skrift, vel at mærke når sprogbrugerne ikke har en særskilt sønderjysk ortografi at rette sig efter. Er der mon lokale variationer, der afspejler sig i det skrevne sprog? Og er det i det hele taget nødvendigt med en sønderjysk retskrivning?

Det efterfølgende skal ikke betragtes som en videnskabelig rapport (udtømmende og statistisk funderet), men udelukkende som en orientering om, hvordan en stærk sønderjysk dialekttradition stadig gør sig gældende i en tid, hvor de fleste andre danske dialekter er stærkt svækkede.

1. Dialekt på skrift – retskrivningsprincipper

Ved fastlæggelsen af dansk retskrivning benyttes en række retskrivningsprincipper, med det formål at skabe et ensartet skriftbillede. Standarddansk retskrivning følger primært traditionsprincippet og sprogbrugsprincippet, som bestemt i Sprogbrugsbekendtgørelsen (Jervelund 2007:12). Efter en praksis, der har gjort sig gældende siden 1892, og som siden 1955 er kommet til udtryk i Dansk Sprognævns retskrivningsordbøger, foretrækkes traditionelle stavemåder for stavemåder, der afspejler den aktuelle udtale. Danske ordbøger indeholder derfor en lang række ord med en historisk betinget stavemåde (*seksten, land, de, det, og*).

Min undersøgelse viser, at sønderjyderne (som jo mangler en selvstændig skriftsprognorm) i høj grad prøver at afspejle udtalen (eller skrive fonematisk), når de vil skrive på sønderjysk. Ved det fonematiske princip fastlægges stavemåder efter, hvordan sprogbrugerne taler (Ibid.:11). Dermed kommer det nedfældede til at minde om en form for lydskrift, og sprogbrugeren kan opnå en lydner gengivelse af sit talesprog. Det lydner skriftbillede risikerer dog hurtigt at blive subjektivt, dvs. svært læseligt selv for andre sønderjyder, og måske derfor lod deltagerne i min undersøgelse sig ofte påvirke af en fremmed, men velbekendt skriftsprognorm: den standarddanske. Mange skriver f.eks. det stumme *h* i *hvad, hvorfor*, ligesom nogle småord gengives som på rigsdansk.

2. Undersøgelsen af sønderjysk på skrift

For at få et indtryk af, hvordan sønderjyder skriver på sønderjysk, lagde jeg et opgaveark ud i en række Facebookgrupper med fortrinsvis sønderjyske medlemmer, heriblandt først og fremmest Æ Synnejysk Forenings Facebookgruppe. Opgavearket bestod dels af en række sætninger, som jeg bad folk 'oversætte' fra standarddansk til sønderjysk, dels nogle spørgsmål om besvarerens hjemegn, køn, alder, m.v., og holdninger omkring sønderjysk dialekt. I alt svarede 37 personer fra hele sprogområdet. Derudover indsamlede jeg fire lydfiler til sammenligning af skrift og udtale. På baggrund af besvarelsenerne på opgavearket og de indsamlede lydfiler kunne jeg foretage en analyse af, hvordan sønderjysk ser ud på skrift, og hvilke variationer der forekommer og hvorfor.

3. Dialektræk i sønderjydernes skrift

I min analyse af opgavebesvarelsene benyttede jeg en gradvist indsnævrende fremgangsmåde, hvor jeg først identificerede dialektale træk, som forekommer i hele det jyske sprogområde, for til sidst at identificere snævert lokale træk.

3.1. Gengivelse af (fællesjyske) træk informanterne var enige om

Gennemgående for alle besvarelsene var de to karakteristiske dialekttræk: apokope og foranstillet artikel. Apokope, dvs. bortfald af tryksvagt *-e* i slutningen af gamle tostavellesord, et træk der adskiller jysk fra de andre danske dialekter (jf. Peter Skautrup Centrets Kort 5), kom i informanternes besvarelser bl.a. til udtryk i ord som 'bakke', 'pakke' og 'handle'. Fx stavede en informant fra Als disse ord *bak*, *pak* og *handel*, mens en anden fra Haderslev-egnen skrev *bak*, *pak* og *kø'øf* (= købe) og en informant fra det sydvestlige hjørne af sprogområdet skrev *bak*, *pak* og *køøf*. Foranstillet artikel, som er fælles for vest- og sønderjysk (jf. Jysk Ordbogs atlaskort 7.1), har mine informanter masser af eksempler på: *e hund*' (= hundene), *æ skaf* (= skabene), osv. Det var disse træk, samt omskrivning af blødt d til *j*, f.eks. i ordet *ålrej* (= allerede), mine informanter var enige om, når de gav sønderjysk.

3.2 Gengivelse der afspejler variation mellem nord- og sydsønderjysk

De forskelle, der findes inden for sønderjysk, manifesterede sig tydeligt i mit materiale. Kendetegnende for nordligt sønderjysk er blandt andet udtalen *a* af det personlige pronomen *jeg* (se Jysk Ordbog *a*³). Gammeldansk *æk* (= jeg) udviklede sideformen *ak*, som vandt udbredelse overalt i Jylland i formen *a*, undtagen i Thy og det sydlige Sønderjylland, som beholdt *æ*-formen: *æ* (Bjerrum 1953:103). Størstedelen af mine informanter med ophav nord for Aabenraa valgte derfor at skrive *a*, mens dem fra de sydligere egne skrev *æ*.

En anden forskel mellem nord og syd er modsvarighederne i udlyd til rigssprogets *-g* og *-b*: I nord udtaler man (blødt) *-g* hhv. *-v*, i syd de tilsvarende ustemte *-ch* hhv. *-f* (se Jysk Ordbogs atlaskort 4.2-4.3). Mine informanter fra Sydsønderjylland var rimeligt konsekvente med at skrive *-ch*, *-f*, f.eks. stavede en informant fra Sønderjyllands

sydvestlige hjørne ordene 'ting' (her 'oversat' til 'sager') *sache* og 'lommelærklæde' *lommduch*, mens en informant fra sydøst skrev *løøfen* (= løbende), *e kølskaf* (= køleskabet). Den samme konsekvens fandtes ikke blandt informanter fra dialektområdets nordlige egne: Her skrev en informant f.eks. *tandlæge* (= tandlæge), *rechte* (= rigtigt), *løfen* (= løbende) og *køve* (= købe). Inkonsekvensen kan tilskrives den nære kontakt til det nørrejyske.

3.3 Gengivelse der afspejler variation mellem vest- og østsønderjysk

Der optræder også variationer hos informanter fra de vestlige og østlige egne (hvoraf det sidstnævnte yderligere kan inddeles i et alsisk og sundevedsk område, ligesom rømmål er noget for sig i Vadehavsområdet i vest).

Mens foranstillet artikel er et gennemgående træk hos alle informanter, er *udtalen* af den ikke den samme: traditionelt udtales artiklen *e* på Als og Sundeved og *æ* i de øvrige dele af Sønderjylland. I besvarelsene foretrak de fleste af mine informanter fra det sydøstlige hjørne af sprogområdet *æ* fremfor *e*, hvilket enten kan afspejle, at udtalen *e* er på retur (Pedersen 2014:289), eller at informanterne hér faldt tilbage på en bekendt jysk skriftnorm *æ* fremfor at skrive fone(ma)tisk. Dog skrev fire ud af fem alsiske informanter *e*.

I det meste af Sønderjylland udtales modsvarighederne til rigsdansk *-et* og *-ede* som *-et*, men på Sundeved og Als blot *-e* (se Jysk Ordbogs atlaskort 6.1). Flertallet af mine informanter skrev i overensstemmelse hermed, f.eks. *podse* (= pudsede) på Als; men fra Sundeved ses en tendens mod at skrive det mere udbredte *-et*.

I almindelighed har substantiverne i sønderjysk samme genus som på rigsdansk (Bjerrum 1963:104; se også Jysk Ordbogs atlaskort 7.1); kun i den allernordvestligste del bruges det vestjyske genussystem: alt der kan tælles, er fælleskøn, det der ikke kan (stofbetegnelser), er neutrum. Det vestjyske træk fandtes hos 6 af mine informanter, hvoraf fire netop kom fra det nordvestlige område: *Va'fo'n skaf*, *hvafor en skaf* etc. (= hvilket af skabene); hvorfor de to sidste viste eksempler på det vestjyske træk, står indtil videre uforklaret hen.

Der var også enkelte karakteristiske dialektale træk, som kun fremgik nogle få steder i det indsamlede materiale, f.eks. (1) sønderjysk

-*r* svarende til rigsdansk (blødt) -*d*, f.eks. *virre* (= videre), *ettemirre* (= eftermiddag), (2) sønderjysk *j*- svarende til rigsdansk *h*- i ord som *jåls* (= hilse) og *jerre* (= hedder), (3) sønderjysk palataliseret *n* svarende til rigsdansk ortografis -*nd*: *hijnnnes* (= hendes), *hujnn* (= hund). Træk såsom det sønderjyske rullende *r* og tonal accent afspejledes ikke i besvarelsene.

3.4 Dialektgloser

Jeg har optalt, hvor mange dialektgloser (dvs. ord der ikke anvendes på rigsdansk), mine informanter brugte i deres besvarelse, sorteret efter deres hjemstavn og fordelt på grupperne Nord, Sydvest, Sydøst, Als, blandet. Skellet mellem nord og syd var tydeligt. Informanterne fra Als brugte i gennemsnit 12,6 dialektgloser, dem fra sydøst 13,5, dem fra sydvest 9 og dem fra nord 6. Altså indeholdt besvarelsene færre dialektgloser, jo længere man kommer mod nord.

4. Synnejysk å skrift – flere varianter

Gennemgangen af besvarelsene viste, at der for det første stadig forekommer dialektal variation inden for det sønderjyske sprogområde knyttet til sprogbrugernes hjemegn, og for det andet at disse variationer også materialiserer sig i sønderjysk på skrift. Variationerne i besvarelsene kan dog ikke kun sammenkædes med dialektale variationer, men kan også være betinget af bl.a. de praktiske vanskeligheder ved at skrive fone(ma)tisk.

Mine informanter har kun haft de vante tegn fra det latinske alfabet til rådighed, hvilket kan være en 'spændetrøje', når det handler om at afspejle talesprog, i dette tilfælde dialekten (Brink og Lund 1974:88; jf. afsnit 1) – som en informant fra den sydvestlige del af Sønderjylland beskrev det: *At æ alfabet mangle naun bouchstaue fo å få åll lyy mæ* (Informant nr. 20, Øster Højst).

Vanskelighederne med at vælge den mest hensigtsmæssige stavemåde for sønderjysk afspejler sig bl.a. i mangfoldigheden af stavemåder af enkelte ord hos mine informanter. Selv ord, der er udbredte i hele sprogområdet, og som ikke er udsat for udpræget dialektal variation, optrådte i mange forskellige former i informantens besvarelser. Ordet *kvarter* fandtes eksempelvis i tretten forskellige udformninger, og dets dialektale pendant, *fjerdningstund*,

fandtes med atten forskellige stavemåder. Vanskeligheden kulminerer naturligvis i stavningen af fremmedord, som ikke er optaget i dialekten, f.eks. ordet ‘e-mail’, som er blevet stavet på seksten forskellige måder, lige fra *e-mail* til *i-mæjl*.

De dialekttalende har jo, som nævnt i starten, netop ikke en skriftsproglig overbygning på deres talesprog, som de kan holde sig til i tvivlstilfælde. Når mine informanter forsøgte at skrive fone(ma)-tisk og kom i tvivl, har de måttet søge hjælp i en dialektfremmed skriftsprogsnorm, nemlig den rigsdanske. I atten af besvarelsene undlod informanterne at fjerne det indledende *h* i ordet *hvilket* (eller *hvad for*, som størstedelen valgte at skrive), på trods af at dette er stumt på sønderjysk ligesom på rigsdansk. Ved at bibeholde det ellers stumme *h* afveg informanterne fra det fonematiske princip til fordel for rigsmålets traditionsprincip. Tilsvarende, når mange informanter fastholdt standarddanskens internationale skrivemåde *e-mail* i stedet for at forsøge en fonetisk gengivelse. Også kendskab til tysk retskrivning kan spille ind, f.eks. når mange informanter stavede ordet *satt* (= mæt) med to *t*'er.

Variationerne i skriftbilledet skyldes dog ikke mindst, at selv sønderjysk talesprog i stigende grad er under pres fra standarddansk eller fællesjysk regionalsprog. Sammenligner man materialet fra ældste og yngste informant inden for hvert af de sønderjyske delområder, ses der ikke blot (jf. pkt. 3.3-3.4) en aftagende procentdel af dialektgloser (som når *kalgå* (= kålgård) afløses f.eks. af *hau* (= have)), men også en gradvis reduktion af særjyske udtaler til fordel for en fællesjysk norm (som når sundevedsk *-e* (= -ede, -et) erstattes af *-et*).

Udviklingen væk fra det lokalt-dialektale og mod en regional standardvariant kan have mange årsager: Sønderjydernes stigende kontakt med rigsdansktalende, standardisering af dansk sprog, den nuværende sprogsituation i området m.v. (Nyberg 1995:262). Selv mine yngre informanter har mange egnsbestemte gloser og udtaler, men de er også alle over 30 år, og for aldersgrupperne under er regionaliseringstendensen formentlig tydeligere (Ibid.:285).

Mine informanter markerede endnu en bevidsthed om, at Sønderjylland og sønderjysk sprog er noget særligt inden for riget, en historisk og sproglig bevidsthed der naturligvis skyldes regionens

særegne historie (Monka 2014:112). Til spørgsmålet ”Hvorfor tror du, den sønderjyske dialekt holder bedre ved end andre dialekter i Danmark?” henviste flere informanter til landsdelens historie. F.eks. skrev en kvinde fra Sønderjyllands sydvestlige hjørne: *Æ troe, te synnejy’e holle mee sammel som folk fra anne eejn. Synnejyllands historie sætte stadich sit præg o æ folk.* Denne metasproglige bevidsthed afspejlede sig også i informanternes besvarelser til opgavearkets spørgsmål om, hvorvidt de opfatter sønderjysk som et sprog for sig selv eller som en dialekt. Hertil svarede nitten, at de kalder det et sprog, tretten at de kalder det en dialekt og fem undlod at svare. En enkelt informant bemærkede, at hun kalder sønderjysk for et sprog, da ordet *dialekt* er en for højtidelig betegnelse for sønderjysk; størstedelen betegnede altså sønderjysk som et sprog, endda med betegnelsen *æ sproch*, i bestemt form. Med dette understregede de samtidigt, at det er landsdelens rigtige sprog, frem for standarddansk, hvilket korresponderer med opfattelsen af dialekten som en identitetsmarkør.

5. Hvad skal vi bruge et sønderjysk skriftsprog til?

Jeg har ovenfor peget på en række forskellige årsager til variationer i de skriftlige besvarelser, herunder traditionelle dialektale forskelle, alder, påvirkning fra standarddansk retskrivning og en manglende rettesnor mht. stavemåder. Spørgsmålet er så, hvorvidt det overhovedet er muligt at skabe et sønderjysk skriftsprog, og om der egentlig er behov for det.

Nødvendigheden af et sønderjysk skriftsprog kunne måske være begrænset, da sprogbrugerne kun skriver på sønderjysk i private sammenhænge. Informanterne udtrykte dog ærgrelse over udtyndingen i sønderjysk sprogbrug, og et bolværk mod denne udvikling kunne netop være et skriftsprog, som kunne understøtte bibeholdelsen af dialekten. Dette var netop hensigten, da Æ Synnejysk Forening udgav *Min føøst tusin’ oe å synnejysk* (2002), som gav et bud på en standardiseret retskrivning for sønderjysk (Fredsted 2002:3). Bogen opstiller en række retskrivningsprincipper, men med den konsekvens, at lokale egnsvariationer i udtale, gloser o.a. ikke kommer til udtryk. Dermed må sprogbrugerne selv vurdere, om og i givet fald hvordan lokale variationer skal komme til udtryk.

Størstedelen af informanterne svarede derfor også nej til opgavearkets spørgsmål om, hvorvidt de ville benytte sig af en bog som *Min føøst tusin' oe å synnejysk* som rettesnor, da deres sønderjyske udtale ikke korresponderede med stavemåderne i bogen. Det ville tvinge nogle sprogbrugere til at benytte et skriftsprog, som ikke afspejler deres eget sprog. En informant skrev hertil: *Nej, dæ æ så manne forskell' fra ejn til ejn. Stout set for væ 20 km. Dæ æ gåt nok en del o'e, dæ gæ' ægen, men æ språch ændre sæ måj. Vafå jet er så dæ mest rechte?* (Informant nr. 31, Blans).

En kommentar til dette kunne være, at dansk retskrivning heller ikke matcher med alle udtalevariationerne af dansk (jf. afsnit 1), men da netop den standarddanske skriftnorm kan udpeges som en af årsagerne til, at de traditionelle dialekter har trange kår, kan informanternes modstand mod en ny, til dels stadig fremmedartet standardisering være berettiget.

En mulig løsning på problematikken kunne være at danne et skriftsprog ud fra den norske model: Både bokmål og nynorsk tillader i en del tilfælde valgfrihed mht. bl.a. stavemåde og bøjning af ord, så de korresponderer bedre med sprogbrugernes udtale (Hoel 1997:25). Fordele herved kunne være lettere sprogingdlæring grundet sammenhængen med talesproget (Ibid.:27), samt større sproglig synlighed og bedre mulighed for markering af identitet (Kristiansen 1994, her fra Hoel 1997:32). Derudover kunne valgfriheden også bidrage til en legitimering af talesprogsvarianter og i forlængelse deraf føre til en accept af sproglig mangfoldighed (Hoel 1997:31). En indvending imod sådan valgfrihed kunne være, at det kan blive en belastning for sprogbrugere, da det kræver indsigt i skriftsprogsituationen og opdateret viden om, hvilke former der er tilladte, og hvilke der ikke er.

En anden løsning kunne være at udarbejde nogle mere lokalt forankrede ortografier, såsom den anvendt i Alsingergildets *Alsisk Ordsamling*, og ud fra disse udarbejde nogle skrivevejledninger, hvad Alsingergildet også har gjort. Herved kunne sprogbrugere sikres et skriftsprog, der svarer til deres talesprog samt en indføring i at benytte dette. At skabe en retskrivning, der fuldstændigt afspejler det talte dialektale sprog, vil dog formodentlig være umuligt, da der er en række lydige aspekter, som dårligt kan overføres til skrift

(f.eks. trykstyrke, stød, tonal accent). Men lokalt bundede ortografier og skrivevejledninger kunne immervæk bidrage til bibeholdelsen af dialektal sprogbrug ude i sprogområdets kringel-kroge samt lokalsamfundene imellem.

Litteratur

- Alsingergildet ([1988] 2002): *Alsisk Ordsamling*. Sønderborg: Andreas Clausens Boghandel.
- Amery, Heather og Stephen Cartwright (2002): *Min føøst tusin' oe å synnejysk*. Oversat af Elin Fredsted. Tønder: Æ Synnejysk Forening.
- Bjerrum, Anders (1953): Om de danske dialekter i Sønderjylland. I: *Sønderjydske Årbøger* 1:101-124.
- Brink, Lars og Jørn Lund (1974): *Udtaleforskelle i Danmark*. København: Jul. Gjellerups Forlag.
- Hoel, Trude (1997): Valgfrihet i skriftnormalene – en fordel eller en ulempe? I: *NyS – Nydanske Studier & Almen kommunikationsteori* 23:25-34. doi:10.7146/nys.v23i23.13390
- Jervelund, Anita Ågerup (2007): *Sådan staver vi*. København: Dansk Sprognævn og Daneklærerforeningens Forlag.
- Jysk Ordbogs atlaskort = <<http://www.jyskordbog.dk/jyskordbog/ordbog.html>> (Senest revideret februar 2018).
- Monka, Malene (2014): Sproget afhænger af stedet: – om sprogforandring i virkelig tid i Jylland. I: *Maal og Minne* 2:92-130.
- Nyberg, Magda (1995): Den sproglige udvikling i Sønderjylland efter genforeningen. I: *Sønderjyske Årbøger* 1995:261-291.
- Pedersen, Karen Margrethe (2014): Sønderjysk skriftsprog i 150 år. I: Inger Schoonderbeek Hansen og Tina Thode Hougaard (red.): *15. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus: Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet:285-300.
- Peter Skautrup Centrets Oversigt over kort = <<http://jysk.au.dk/samlinger/baandsamling/dialektproever/oversigtoverkort/>>. (Senest revideret d. 5. oktober 2018).

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Inger Schoonderbeek Hansen:

Dialektalt skriftsprog – Rikke Thomsens *Mojn Når Vi Komme*

St.St. Blicher gjorde det. Jeppe Aakjær gjorde det. Niels Hausgaard gjorde det. Allan Olsen gjorde det. Rikke Thomsen gør det: skriver på dialekt!

Da Blicher skrev på dialekt i *E Bindstouw* (1842), var det et litterært nybrud. Før i tiden blev dialekt nedvurderet, og dialekt i litteraturen (fx sjældent hos Holberg) blev udelukkende brugt til latterliggørelse af den person, der talte det. Romantikken blev imidlertid startskuddet for fokus på modersmål og ikke mindst dialekt, der indeholdt flere karakteristiske træk, som kunne føres langt tilbage til et fælles, nordisk sprog. For Aakjær var det igennem fjandbomålet, bl.a. anvendt i *Af gammel Jehannes hans Bivelskistaarri* (1911), han kunne udtrykke den særlige sindsstemning hos almindelige mennesker, der levede ude på landet, langt væk fra storbyen København, hvor den litterære elite havde taget sit, måske, mere bekvemme ophold. Aakjær er eksemplet på det folkelige gennembrud.

I moderne tid findes der stadig forfattere, sangskrivere og andre, der er opsatte på at give deres dialekt, det sprog, der står deres hjerte nær, en skriftlig form. Dialektforeninger som Alsingergildet, Foreningen Thybomål (se Arboe 2014) og Æ Synnejysk Forening er gode eksempler på det (se forrige artikel ”Synnejysk å skrift”). Som regel arbejdes der (ihærdigt!) med at give dialekt en passende skriftlig form af konserveringshensyn: Hvis en dialekt har et skriftsprog, ligesom standardsproget, så har den bedre betingelser for at overleve den stærke standardisering, som har fundet sted i Danmark siden Anden Verdenskrig (fx fremstillet i Pedersen 2009). Sangskrivere

som Hausgaard, Olsen og Thomsen vælger snarere at skrive på deres respektive dialekt, fordi de på den måde bedst er i stand til at udtrykke deres, og publikums, inderste følelser.

Det er dog ikke uproblematisk at give en hvilken som helst dialekt en skriftlig form (se forrige artikel). Heller ikke dansk retskrivning blev jo skabt over en nat. Der gik faktisk mange århundreder før det var afgjort, *hvilken* dansk variant, skriftsproget skulle bygge på; derefter kunne grammatikere diskutere, *hvilken form* dansk retskrivning skulle tage, og endelig, *hvordan* den officielt anerkendte retskrivning skulle publiceres (ordbøger eller retskrivningsordbøger) (jf. Galberg-Jacobsen 2010).

Den variant af dansk udtale, der fik mest prestige, og som dansk retskrivning blev bygget på, var københavnsk¹, eller det sprog, der taltes af gode, veluddannede mænd (!) i hovedstaden (jf. Syv 1685:217). Det afspejler også den måde, det danske samfund er opbygget på: København blev meget tidligt det magtcentrum, hvor alt udgik fra, inkl. sprogets standardisering (jf. Pedersen 2009:41 f.). Det er stadig det sprog, de unge orienterer sig efter (Jensen, Kristiansen & Maegaard 2015:58-62), til trods for at holdningen til dialekt i dag umiddelbart er positiv, i hvert fald når sprogbrugere bliver spurgt direkte om det. Sønderjysk indtager her en positiv særstilling (Monka 2014).

Rikke Thomsen – *Omve'n Hjemve* (2019)

Allernyeste bud på dialektalt skriftsprog er sanger-sangskriver og guitarist Rikke Thomsen fra Blans i Sønderjylland (i dag Sønderborg Kommune), hvor hun boede 1990-2007, og hvor hun også gik på efterskole. Rikke modtog 15. september i år Modersmål-Prisen som yngste modtager nogensinde. Tidligere modtagere var bl.a. Hendes Majestæt Dronning Margrethe, sangskriver-sanger Steffen Brandt og journalist-fortæller Søren Ryge Petersen. Rikke fik prisen for sin indsats for sønderjysk dialekt. Prisen blev overrakt på (efter modtagerens eget ønske) Eckersberg Friskole i Blans, hvor Rikke fik sine første, skelsættende musikalske input. Modersmål-Selskabet skriver på deres hjemmeside:

¹ For alternative løsninger se Sørensen 2007.

Rikke Thomsen er vist den første der udgiver et album på sønderjysk. Mange har allerede rost hendes sang og guitar-spil, men Modersmål-Prisen tildeles også fordi hun synger på den sønderjyske dialekt. Albummet *Omve'n Hjemve* viser at Rikke Thomsen ikke kun er en erfaren musiker, men også en følsom digter som ikke kun er blevet modtaget med åbne arme i Sønderjylland, men også i Nordjylland hvor hun bor og er uddannet.²

Cd'en *Omve'n Hjemve* indeholder seks sange sunget på sønderjysk bl.a. om kærlighed til hjemstavnen: *Omve'n Hjemve; Åltins Koldt i København; Hvem Sku' Ha' Troij?; Det er Søjn, Marie Schöne; Mojn Når Vi Komme (Mojn Når Vi Gæ); En Goij Mand Som Dæ*. Det var sidste sang, som blev startskuddet for at skrive sange på sønderjysk, hvilket for Rikke var helt oplagt, da *æ sproch* jo er hendes modersmål, det hun kan udtrykke sig allerbedst på. *En Goij Mand Som Dæ* 'en god mand som dig' skrev Rikke til sin morfars 40-års jubilæum hos Falck i 2014, og den skulle være på sønderjysk, for det er *æ sproch*, hun taler med både sin morfar og mormor, som også i dag bor i Sønderjylland. Rikke fortæller, at det tog hende 10 minutter at skrive sangen, der kom lige fra hjertet. Men at sangen fik den virkning, den fik, havde hun ikke kunnet forestille sig. Resten af sangene på cd'en skrev Rikke i forbindelse med sit speciale på Det Jyske Musikkonservatorium i Aalborg, hvor hun på et lille halvt år tilføjede de øvrige fem sange på sønderjysk. Hun udarbejdede musikken, fik produceret cd'en og skrev specialet, som hun forsvarede i slutningen af april 2019. Cd'en blev vel modtaget af bedømmerne, og senere også anmelderne, ikke mindst Modersmål-Selskabet.

Som nævnt er det for Rikke en selvfølge at synge på sønderjysk, og det var hende magtpåliggende at skrive sange og tekster, hvor sønderjysk blev brugt til at udtrykke alle livets facetter ofte serveret med humor og et (sønderjysk) glimt i øjnene, ikke mindst *Mojn Når Vi Komme*. Sangskrivningen foregår stort set på samme måde, som

² <https://www.modersmaalselskabet.dk/prisoverraekelse-2019/>. I år genudgiver selskabet sin årbog fra 2002, *Dialekter sidste udkald?*, nu med ny titel: *Dialekter i rigt mål* (jf. selskabets hjemmeside).

da Rikke skrev sine engelsksprogede sange; det er musikbidder og tekst, der flyder sammen fra hver sin side. Kladder på et stykke papir, renskrivningen følger senere. Det er det sønderjyske, det mundtlige sprog, der 'fører an', dvs. det skrives ned, som det lyder, uden eksplicit fokus på konsekvens eller 'rigtighed' – omend rigtighed i forhold til det særligt sønderjyske sættes højt, og afprøves undervejs. Det er nogle af de overvejelser, Rikke fortalte om, da jeg interviewede hende her på Centret om, hvordan hun arbejder med sine sønderjyske tekster. Hvad lægger hun vægt på? Hvordan omgås hun de forskellige sønderjyske varianter? Har hun et sprogligt forbillede?

Det er *Mojn Når Vi Komme (Mojn Når Vi Gæ)*, der bringes i sin fulde længde her, og som jeg i næste afsnit vil beskrive nogle sproglige detaljer fra. Sangen kan høres på YouTube.

Vers

Hvor komme Æ fra?

ja, nå ska do hø'r

når do komme te Kolding – bliv ve me å kør'.

Sinne me æ vinne,

taj å se u engang

Æ do tumpe det æ kønt i Synnejylland

Bro

Vi æ alle først for når I tøs I ve langs ...

men det æ hee I kør forbi

når I ska ned eve æ græns

Omkvæd

Vi saje mojn når vi komme – mojn når vi gæ

hvis do it hæ hø' 'et fø, hør do 'et hee

fra Tønder til Blans, Nordborg til Gråsten

vi saje mojn når vi komme

og mojn når vi gæ

Vers

Hvor komme Æ fra

nej, Æ æ alle i tvivl

man ka' kun hør hjem ét staj i æ liv

Æ lukke æ øjn – gæ frem å tebach

Og smil for mæ selv til min barndomsgæ.

Omkvæd

Vi saje mojn når vi komme
mojn når vi gæ...

C-stk.

Do ka høre Æ slæ æve
så snart Æ æ hjem.
For ja, do dansk sproch,
do æ min moues stem

Omve'n Hjemve

Omkvæd

...

Mojn Når Vi Komme fra cd'en *Omve'n Hjemve* (2019). Tekst/Musik: Rikke M. Thomsen. (Trykt med Rikkens accept).

Rikke Thomsens sønderjyske skriftsprog

Rikke skriver sine sønderjyske sangtekster ned efter det fonematiske princip (jf. Jervelund 2007:11), hvor hver sønderjysk lyd svarer til et skrifttegn (se forrige artikel). Det ses fx, når hun skriver *do* 'du' (første vers, linje 2), der svarer til en almindelig jysk udtale [*do*] (jf. Jysk Ordbog **du**¹); *alle* 'aldrig' (Bro, linje 1), der udtales i yngre sønderjysk [*ˈalə*] (jf. Jysk Ordbog **aldrig**); *hee* 'her' (Bro, linje 2) med den sønderjyske udtale [*ˈhæː(r)*] (jf. Jysk Ordbog **her**¹), og *g*'et i 'sprog' udtales jo på ægte sønderjysk med [*ch*], *sproch* 'sprog' (C-stk., linje 3).

Andre principper end den lydrette gengivelse spiller imidlertid også ind (jf. forrige artikel), og det skyldes bl.a. vores lange skoletid og hårde træning i at følge de officielle retskrivningsregler (jf. Jervelund 2007:11). Af den grund skriver Rikke formentlig *hjem* (Vers 2, linje 3) med *h*, selvom *h*-et på sønderjysk, som på rigsdansk, er stumt: [*jæm*] (jf. Jysk Ordbog **hjem**¹). Konjunktionerne 'og' og 'at' (sidstnævnte optræder også som infinitivpartikel) skriver hun i reglen henholdsvis *og* (Omkvæd, linje 5) og *å* (Vers 1, linje 5), til trods for at begge småord udtales [*å*].³ Æ svarer både til præsensformen 'er', fx *det æ kønt i Synnejylland* 'det er smukt i Sønderjylland' (Vers 1, linje 6), til

³ På ældre dialekt kan 'at' som konjunktion dog udtales som [*a*], jf. Jysk Ordbog **at**¹.

foranstillet artikel, fx *eve æ græns* 'over grænsen' (Bro, linje 3), og til pronomenet 'jeg', som hun dog vælger at skrive med stort, *Æ*, fx *Hvor komme Æ fra?* 'hvor kommer jeg fra?' (Vers 1, linje 1). Rikke synes, det giver god mening at skrive stort *Æ* for den særligt sønderjyske brug af 'jeg' (som de deler med thyboerne). Også det helt vokaliserede -r, dvs. [ə], er noget af en udfordring. Helt i overensstemmelse med sønderjysk skriver Rikke *komme* 'kommer' (Vers 1, linje 1) og *lukke* 'lukker' (Vers 2, linje 4), mens hun har beholdt -r'et fra rigsdansk ortografi i *hør* 'høre' (Vers 1, linje 2), og *kør* 'køre' (Vers 1, linje 3), så også en læser udefra bedre forstår teksten.

Sønderjysk er forskelligt fra øst mod vest og fra nord mod syd (se forrige artikel), og man kan derfor også se i Rikkens sange, hvor hun kommer fra, nemlig fra Sønderborg, eller, hvis man er en meget skarp lytter, fra Blans. Der er blandt sønderjyder, siger Rikke, godt kendskab til, hvor man kommer fra i Sønderjylland, selv med få kilometers afstand bruges *æ sproch* forskelligt. Fx ville Rikkens mormor, der er fra Als, til enhver tid skrive *e* som foranstillet artikel i sine sms'er til Rikke, mens Rikke fastholder sine *æ*'er foran substantiverne. I forhold til ældre sønderjysk er konjunktionen *væn* 'når' heller ikke at finde i Rikkens mere moderne sønderjyske tekst. Her hedder det derfor, som i rigsdansk, *når* i fx *Vi saje mojn når vi komme* 'vi siger mojn, når vi kommer' (Omkvæd, linje 1).

Rikkens udfordringer med det sønderjyske ligger i gengivelse af den særlige sønderjyske tonale accent (ved apokope), der dækker over en tabt stavelse, fx *hør* i *ja, nå ska do hør* 'ja, nu skal du høre' (Vers 1, linje 2). Også i tilfælde, hvor der er tale om enklise, dvs. sammensmeltning af et tryksvagt (små)ord og det foregående trykstærke ord, fx i *hvis do it hæ hør* 'et' 'hvis du ikke havde hørt det' (Omkvæd, linje 2), svarende til [ʰhø' ət]. Det pudsige er så, at de sønderjyske tonale accenter let bliver væk i sangenes toner, det er vanskeligt at få dem med: fx *min moues stem* 'min moders stemme' (C-stk., linje 4) og *tebach* 'tilbage' (Vers 2, linje 4).

Efterhånden som Rikke arbejder mere og mere med sangteksterne, ikke mindst i forbindelse med en udgivelse (med noder) til skolebrug, ønsker hun at være mere konsekvent i sit sønderjyske skriftsprog. Det er især sønderjyderne, der er meget fleksible og accepterer både variation

og inkonsekvens, når de fx skriver sønderjysk på de sociale medier (Monka 2018). Forud for sin udgivelse af cd'en havde Rikke heller ikke for alvor sat sig ind i, hvordan man egentlig skriver sønderjysk; sangene skulle bare skrives fra hjertet, på hendes eget sønderjyske. I dag får hun sin inspiration fra bl.a. Asta Flyvholm Kjær fra Broager (ligeledes Sønderborg Kommune), der har oprettet hjemmesiden www.mojnasta.dk. Hun bruger stort set udelukkende sønderjysk i en skriftlig variant, der afspejler Rikkens sønderjyske rigtig godt. Variation skal der imidlertid være plads til, mener Rikke, fx i sine sms'er med familien og beskeder på Facebook.

Hvad betyder Rikkens indsats for det sønderjyske?

På mit spørgsmål til Rikke, om hun mente, at hendes brug af sønderjysk er med til at bevare dialekten, siger hun, at hun selv savnede sange på sønderjysk, der var seriøse, der afspejlede den måde, man taler med hinanden på i Sønderjylland – med den humor, der bruges, den beskedenhed og jyske ydmyghed, der manglede i eksisterende (lejligheds)sange. Seriøse sange på sønderjysk om sønderjysk, om at være sønderjyde (fx i storbyen København), om at være dansk. Rikke er ganske ydmyg over det bidrag til bevarelse af det sønderjyske, hun leverer (ikke mindst i forhold til Modersmål-Prisen!), og den succes hendes niche-cd har fået. Hun spiller for udsolgte sale både i Sønderjylland og andre steder i Danmark, men jo større verden bliver, desto vigtigere er det at høre til et bestemt sted. Hun håber sproget kan overleve på den måde, så sønderjyder kan blive ved at kunne høre, hvor præcist folk kommer fra, når de taler *æ sproch*. For Rikke kalder sønderjysk *æ sproch* (og *min moues stem* 'modersmålet' (C-stk., linje 4)) og ikke 'bare' en dialekt.

Litteratur

- Arboe, Torben (2014): Nyt dialektforum: Foreningen Thybomål. I: *Ord & Sag* 34:53. <<http://jysk.au.dk/publikationer/indhold26/#bind34OS>>
 Blicher, St. St. (1842): *E Bindstouw. Fortællinger og Digte i jydske Mundarter*.

- Jacobsen, Henrik Galberg (2010): *Ret og skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005*. Bd. 1-2 (Dansk Sprognævns skrifter 42). Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jensen, Torben Juel, Tore Kristiansen & Marie Maegaard (2015): Sprogforandring og sprogholdninger I: *Hvad ved vi nu – om danske talesprog?* Frans Gregersen & Tore Kristiansen (red.). København: Sprogforandringscentret:58-62. <<https://dgcss.hum.ku.dk/aarsberetninger/2015/>>
- Jervelund, Anita Ågerup (2007): *Sådan staver vi – om ortografi og stavfejl*. København: Dansk Sprognævn & Dansk lærerforeningens forlag. <<https://dsn.dk/udgivelser/andre-udgivelser-1/andre-udgivelser-1/Saadan.staver.vi.pdf>>
- Monka, Malene (2014): Sproget afhænger af stedet – om sprogforandring i virkelig tid i Jylland. I: *Maal og Minne* Nr. 2:92-130.
- Monka, Malene (2018): Sociolingvistik – Dialektbrug på tværs af online- og offline tekst. I: *Sociale medier og sprog: Analytiske tilgange*. Andreas Candefors Stæhr & Kristine Køhler Mortensen (udg.). Frederiksberg: Samfundslitteratur:20-42.
- Pedersen, Inge Lise (2009): 500 års landbohistorie spejlet i talesproget – De danske dialekters død i fire akter. I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:2:41-70.
- Syv, Peder (1685): *Den Danske Sprog-Kunst eller Grammatica samt tilhæng om dette Sprogs Skrive-rigtighed med videre forklaring og Forsvar*. København (udgivet i: Henrik Bertelsen (1919): *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede*. Bd. III. København: Gyldendalske Boghandler, Nordisk Forlag:149-250).
- Sørensen, Viggo (2007): Det jyske skriftsprog – kontrafaktisk belyst. I: *Nordisk dialektologi og sociolingvistik*. Torben Arboe (red.). Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning:361-378. <<http://jysk.au.dk/publikationer/>>
- Thomsen, Rikke: <<https://www.facebook.com/rikkethomsenmusik/>>
- Aakjær, Jeppe (1911): *Af gammel Jehannes hans Bivelskistaarri. En bette Bog om stur' Folk*. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.

Kirsten Lyshøj

Fra arkiverne:

En af vore flittige meddelere gennem mange år sendte os i 1972 denne beskrivelse af brødbagningen på en stor gård ved Ugelbølle:

Brødbagning fra 1908-1911 paa en gammel Slægtsgaard med alle dens Traditioner

Vi send Rou te Møl o fek malet, grov te Roubrød o fin te Sejtebrø. Kl. 4 Ettemæe gik vi po Lovtet o hent Dejtrov o Bokker nie i Køkkenet. Vand va varmet, Melet kom i Trouet, Surdejspotten hentet i Mjælkstouen, bløv smuldret i og lonken Vand kom po, o so æltet vi o vrikket te de slap Trou o Hænder. Da va de æltet o fløttet føst te den jen Sid so te den aaen o so te den jen o so te den aan, hue de i smo Spolter va æltet godt sammen. So bløv Sækken væn og lo øver Dejen, hvor de so syrnet o hæved te næjst Muen. Da kom vi op Kl. 5, vi plejet o kom op 5 ½, men vi sku læg Søjtebrø o Tvebakker, o de sku væ færdig Kl. 5 ½. Da sto Manden po Goren op, o li hue han havde lo med sin Æen, sku Dejen lægges. Føst Gang stejlede man o so, de ka vi da it. Ja so

---

Oversættelse:

Vi sendte rug til mølle og fik malet, groft til rugbrød og fint til sigtebrød. Klokken 4 om eftermiddagen gik vi på loftet og hentede dejtrug og bukke ned i køkkenet. Vand var varmet, melet kom i trug, surdejspotten hentet i mælkestuen, blev smuldret i og lunkent vand kom på, og så æltede vi og vrikkede til det slap trug og hænder. Da var det æltet og flyttet først til den ene side så til den anden og så til den ene og så til den anden, hvor det i små klumper var æltet godt sammen. Så blev sækken vendt og lagt over dejen, hvor det så syrnede og hævede til næste morgen. Da kom vi op klokken fem, vi plejede at komme op halv seks, men vi skulle lægge sigtebrød og tvebakker, og de skulle være færdige klokken halv seks. Da stod manden på gården op, og lige hvor han havde ligget med sin ende, skulle dejen lægges. Første gang

Kueneren, je e naa it den de tø lav en gammel Skik om, o hva trov do vo Mand vel sej (hun saah altid vo Mand). Nej uha, tænt man o skøndt sæ o læg Dejen, men de va en modbydelig Skik, men di trov jo, at hvis di it lavet saanen, slav Brøet fejl. Sejtebrøet va mjest Rovmiel me no Flormiel imel.

Naar vi kom ind fra Molkning, va vasket o kommen i Tøjet o had spist, sku Rovdejen igen æltes, nu bare i Spolter fra den jen Æen o tebaag igen. Favnræ va kjor end i Brøggerset po en Hjulbør. Manden i Goren tænd et Lyvs, o med de o en Støvkost kravlet han ind i Ovnem for o fej o si ette Mushvoller. Var der novn Hvoller bløv de klin, de ku jo væ farlig, hvis Ilden ku løv hen under Ovnem.

Kueneren o den jen Pig slov Rugbrød op, formed i lang oval Brøer. Imens havde Manden o den jen Pig lavet Ovnbaalet i Orden, føst Tændpind so Favnræ, føst tov den jen Vej so tov den aaen Vej, lav te en Stavel. En Skovl Ild fra Komfuret kom under, og det brænd. Naar de va brænd, havde vi hentet Tuen end, og di bløv nu stokken end i Ovnem, de va fo o hie den. Naar di va brænd, tov Manden en Raager og raaget Ilden ud i Ovnsgraven, hue Pigen sto o me en Skovl skøvlet det end under Gruekejlen, hvori va kommen Vand. Nue Ild kom op i

stejlede man og sagde, det kan vi da ikke. Ja sagde konen, jeg er nu ikke den der tør lave en gammel skik om, og hvad tror du vor mand vil sige (hun sagde altid vor mand). Nej uha, tænkte man og skyndte sig at lægge dejen, men det var en modbydelig skik, men de troede jo, at hvis de ikke gjorde sådan, slog brødet fejl. Sigtebrødet var mest rugmel med noget flormel imellem.

Når vi kom ind fra malkning, var vasket og kommet i tøjet og havde spist, skulle rugdejen igen æltes, nu bare i klumper fra den ene ende og tilbage igen. Favnræ var kørt ind i bryggerset på en trillebør. Manden i gården tændte et lys, og med det og en støvekost kravlede han ind i ovnen for at feje og se efter musehuller. Var der nogle huller blev de klinede, det kunne jo være farligt, hvis ilden kunne løbe hen under ovnen.

Konen og den ene pige slog rugbrød op, formede i lange ovale brød. Imens havde manden og den ene pige lavet ovnbålet i orden, først optændingspinde så favnræ, først to den ene vej så to den anden vej, lavet til en stabel. En skovl ild fra komfuret kom under, og det brændte. Når det var brændt, havde vi hentet tjørn ind, og de blev nu stukket ind i ovnen, det var for at hede den. Når de var brændt, tog manden en rager og ragede ilden ud i ovnegraven, hvor pigen stod og med en skovl skovlede det ind under gruekedlen, hvori der var

et Fyrstøj, som va bøgget i Ovnsgraven, o dæ bløv kogt en Gryd Kjød. Naar Ilden va ud af Ovnen, tav Manden en Riskost, døppet den i Vand, slav den ov, o so fejte han Ovnen. Ja so fik vi travlt me o bær Brød ud, i det første va der sat en Pind omviklet me en Stremmel Bomuldstøj døppet i Tælle. De bløv tænd, o so ku Manden med en Brødskoder hvorpaa Brødene va sat, sætte dem pænt i Ovnen. So kom Tvebakken end i Ovnen, baagt et Kvarter, kom so ud, o Sejtebrøene kom i Ovnen, o dem o Rovbrød va færdig po sam Tid.

Ja so gik det i Galop fra Ovnen, hue Manden tog Brød o Sejtebrød ud ov Ovnen, de bløv baar end o lo po Sovkammersengen med Bonden i Vejret, so di it sku blyv hvolfrenget. De va osse en sær Skik, fo vos o tøk. Først Gang tænkte man, jeg spiser det ej, men man turd jo it aandt o spist det ilyvaller. De va ellers møj proper, men de va jo Traditionerne. Naar Brødene va kommen ov Ovnen, va Bollerne te Tvebakker skor øver, o nu kom di i Ovnen for at tørre. I Sommertiden i Bærhøsten, tørrede vi Solbær, de kom ind sammen med Tvebakkerne, di bløv tørred te Korender. Om Etteroret tørrede vi Ævl i Ovnen te Sødsup, vi va nejsten selvforsyvnet med olt. Ja saa kom Trov o Bokker po Lovtet igen, Surdejen va æltet med en hiel Diel Salt, trykket i

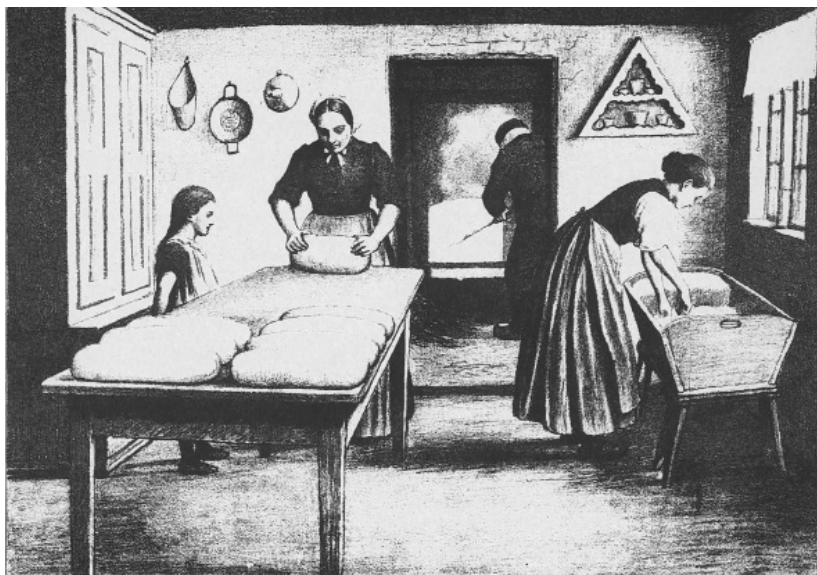
---

kommet vand. Noget ild kom op i et fyrsted, som var bygget i ovngravnen, og dér blev kogt en gryde kød. Når ilden var ude af ovnen, tog manden en riskost, dypede den i vand, slog den af, og så fejede han ovnen. Ja så fik vi travlt med at bære brød ud, i det første var der sat en pind omviklet med en strimmel bomuldstøj dypet i tælle. Det blev tændt, og så kunne manden med en brødskode, hvorpå brødene var sat, sætte dem pænt i ovnen. Så kom tvebakkerne ind i ovnen, bagte et kvarter, kom så ud, og sigtebrødene kom i ovnen, og de og rugbrød var færdige på samme tid. Ja så gik det i galop fra ovnen, hvor manden tog brød og sigtebrød ud af ovnen, de blev båret ind og lagt på sovekammersengen med bunden i vejret, så de ikke skulle blive hulringede. Det var også en sær skik, for os at mene. Første gang tænkte man: jeg spiser det ikke, men man turde jo ikke andet og spiste det alligevel. Det var ellers meget proper, men det var jo traditionerne. Når brødene var kommet af ovnen, var bollerne til tvebakker skåret over, og nu kom de i ovnen for at tørre. I sommertiden i bærhøsten, tørrede vi solbær, de kom ind sammen med tvebakkerne, de blev tørret til korender. Om efteråret tørrede vi æbler i ovnen til sødsuppe, vi var næsten selvforsynede med alt. Ja så kom trug og bukke på loftet igen, surdejen var æltet med en hel del salt, trykket i potten

Potten o sat i Mjælkstoven med en Tallerken øver, der bløv gjor Rent. Etter Molkning om Avtenen naar vi had spist, vasket op o smuldet Brød te Muendavren, bløv Brød o Kaag baar po Lovtet o pakket i en stue Standkiste, hvori va no Rughalm i Bonden. Der bløv Brødene sat po Ænen og Segtebrø lo øverst, so ku de hold se en Moned, o de smagt godt – trods olt. Vandet i Grukejlen brugte vi te o vask Tøv i om Ettemedden.

og sat i mælkestuen med en tallerken over, der blev gjort rent. Efter malkning om aftenen når vi havde spist, vasket op og smuldret brød til morgenmaden, blev rugbrød og sigtebrød båret på loftet og pakket i en stor standkiste, hvori var noget rughalm i bunden. Der blev brødene sat på enden og sigtebrødene lagt øverst, så kunne det holde sig en måned, og det smagte godt – trods alt. Vandet i gruekedlen brugte vi til at vaske tøj i om eftermiddagen.

Bagedagen. Litografi 1890. Fra Gunnar Knudsen: *Dansk Bondeliv i forrige århundrede*.

Spørg ”Skautrup”

Sædvanen tro – bringer vi et par af de mange spørgsmål, vi har fået i årets løb – sammen med vores svar:

Tær

Min kære afdøde Bedstemor brugte udtrykket: ”Det er æ tær te” om både gode og forkerte forhold. Jeg forstod ikke betydningen, og en gang spurgte jeg hende om en forklaring, men den kunne hun ikke give, så jeg blev aldrig klog på udtrykket. Min Bedstemor blev født i 1893 i Håsum vest for Skive.

Svar:

Ordet *tær* (el. bedre: *tær'e*, med stød og tryktsvagt e) er samme ord som rigssprogets gammeldags ”tarv”; udtrykket betyder altså: ”det er ikke tarv, at”, med et underforstået altså (forstået i situationen): ”det er ikke min/din/hans/deres tarv, at ...” (= det er ikke godt, til gavn for mig etc.). Udtrykket har været almindeligt brugt i dialekterne i Thy, på Mors, i Salling, i det vestlige Himmerland, Vestjylland ned til sydenden af Ringkøbing fjord og (i øst) ned til Silkeborg; desuden kan det spores (i lidt ældre kilder) i Århus-egnen. Din mormors udtryk er altså langt fra noget privatsprogligt, men et helt almindeligt ældre jysk udtryk i hendes fødeegn.

Som det vil forstås, betegner udtrykket som skrevet ovenfor kun, at noget er ugavnligt, uheldigt, skidt (for nogen), ikke det modsatte. Men forskellen til den modsatte mening er jo blot, om der mangler et

lille *eʔ*, *æʔ* (= ikke), i Viborg-egnen (og mod syd) oven i købet reduceret til *æʔ*. Denne ringe forskel kan have givet dig indtrykket af, at udtrykket havde to modsatrettede betydninger.

Roge

Min nabo på 85 år – som stammer fra Sabro – fortalte en dag om de råger, man satte af på marken i gamle dage. Det var bestemt ikke fugle, men har det noget at gøre med at rage (af)?

Svar:

Råger – det har såvidt ses – intet med ”rage” at gøre. Men den anførte udtale med å (*ra:g*) kunne tyde på, at man nogle steder (og vist i lidt yngre kilder) har sat ordet i forbindelse med verbet ”at rage (ned)”. Ifølge Jysk Ordbogs oplysninger er å-udtalen ikke særlig hyppig, mest udbredt lidt nord og vest for Århus. Det normale er ellers udtale med o (*ro:g*); sådan hedder det i hovedparten af ordets udbredelsesområde. Og denne udtale peger tilbage mod et gammelnordisk ord i betydningen ”dyngede mv.”, bl.a. kendt fra oldislandsk i formen *hróki* (dannet til et verbum *hróka* = dyngede op). Ordet har i jysk udviklet en række særbetydninger, hvoraf dyngen af udkørt møg på marken (evt. kaldt en møgroge) er den mest udbredte, idet ordet blev brugt sådan i Himmerland + Midt-, Syd- og Sønderjylland (sydvest for en linje Viborg-Ringkøbing, dog undtagen Als). I de øvrige dele af Jylland brugte man i stedet gloser som *dyngede*, *stak*, *hak*, *rad*, *kyk*.

Men *roge* brugtes også nogle steder om et hobested (en samling af høstede neg sat til tørring på marken, hobestederne igen sat i rader). Denne betydning dækker Viborg-egnen og en firkant Ringkøbing-Silkeborg-Horsens-Esbjerg. Endelig har *roge* været brugt om en korn-dyngede på loen, raget til side ved tærskningen. Feilbergs jyske ordbog har denne betydning fra Thy-Mors.

Viggo Sørensen:

Ét ord eller flere enslydende?

– om nytten af homonymer

Vi ved allesammen, hvad et ord er: en bestemt lyd- el. tegngruppe, hvortil knytter sig en bestemt mening. I hovedsagen ja, men jo alligevel knap så enkelt. For det første har der for mange flittigt brugte ord udviklet sig et hav af betydningsnuancer og særbetydninger (som såkaldt overførte betydninger, nuancer indkapslet i faste forbindelser eller knyttet til bestemte kontekster, etc.). DDO. opregner fx 14 hovedbetydninger og 33 faste forbindelser for *holde* i nudansk rigssprog. Kig engang ned over dem og overvej, om der stadig bag dem alle kan anes én og samme betydningskerne (blot vredet i forskellige retninger), eller om ordet for en nutidsdanser reelt er faldet fra hinanden i flere enslydende ord – hvad ordbogsfolk kalder homonymer (og anbringer i hver sin ordbogsartikel).

Uanset hvad du synes (ét ord eller nogle homonymer), så er det en subjektiv fornemmelse – som måske kan ændre sig, hvis du fx læser noget mere sproghistorie. Det er normalt først, når homonymfornemmelsen støttes af mere objektive kriterier, den bliver accepteret i leksikografisk sammenhæng – fx af det (etymologiske) kriterium, at de to enslydende ord har forskellig herkomst: *male* (*kaffe*) samme ord som oldnordisk *mala*, men *male* (*stakit*) indlånt fra middelnedertysk *malen*.

Som ordbogsredaktør føler man sig forpligtet til at servere det sproglige stof på den for brugeren lettest overskuelige og bedst forståelige måde (også når det gælder sammenhængen, ja allerhelst udviklingslinjen mellem et ords forskellige betydninger). Og i den situation kan man undertiden godt fristes til ikke kun at lade sig lede

af sådanne objektive homonymkriterier, men også give lidt plads for ikke-fagfolks umiddelbare sprogfornemmelse. Jeg vil i det følgende demonstrere, hvordan disse forskellige holdepunkter (og endda endnu et par kriterier) har været anvendt af en række tidligere sprogforskere, når det gælder homonymopdeling af verbet *lade*, og hvordan jeg nu selv finder det hensigtsmæssigt at opdele ordet på homonymer i Jysk Ordbog.

1. Hvad siger de andre?

Ved redaktion af Jysk Ordbog lader vi os normalt inspirere af homonymopdeling og betydningsopstilling i følgende værker: (1) Ordbog over det Danske Sprog (dækkende rigsdansk sprogbrug 1700-1950), (2) Ømålsordbogen (dækkende ødialekterne ca. 1750-1940) – og så naturligvis (3) H.F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål (dækkende jysk dialekt 1800-1900), for Feilbergs ordbog er jo baseret på en god del af de jyske kilder, Jysk Ordbog nu selv har til opgave at dække. De tre ordbøgers opdeling af *lade* på homonymer og (i grove træk) betydninger ses i de tre første spalter af figuren s. 55. Ordbøgernes betydningsangivelser er omformuleret og (især for ODS. og ØMO.) skåret kraftigt til, mhp. let identifikation af modsvarigheder ordbøgerne imellem.

Artikelopdeling og -struktur er i de to førstnævnte ordbøger altovervejende etymologisk motiveret. Så *lade* (= ”læsse” etc.) har særskilt artikel (V. *lade* hhv. *lade* VI), fordi det oprindeligt var et andet ord (jf. oldnordisk *hlaða*) end *lade* i de øvrige betydninger (jf. oldnordisk *láta*). Hvorimod betydningen ”årelade” er medtaget i den store *lade*-artikel, fordi denne betydning kan spores som én af mange betydningsudsporinger i tysk (højtysk (*ader*) *lassen* / nedertysk (*ader*) *laten*), hvorfra den i tidlig middelalder er indlånt til dansk.

En sådan professionel etymologisk viden vil imidlertid ofte gå på tværs af sprogbrugernes egen (semantiske) fornemmelse. Den jyde, der i måske 1400-tallet mødte det nedertyske ord (*ader*) *laten* og fordanskede det, har næppe identificeret det med det i forvejen brugte *lade* (i fx betydningerne *efterlade*, *overlade*). I hvert fald bøjes ordet i denne indlånte betydning udelukkende svagt i jysk (som indlånte nedertyske ord i almindelighed), medens de øvrige betydninger (i hvert fald i store dele af Jylland) bøjes stærkt. Og Feilberg har – nok

mest støttet til dette morfologiske kriterium – henført betydningen til en særskilt artikel (3. *lade*).

Feilberg er imidlertid gået videre i opdelingen på homonym-artikler. Svarende til én artikel i ODS. og Ømålsordbogen har Feilberg oprettet 2. *lade* (betydningerne vedrørende lyd) og 6. *lade* (resten). Det kan ikke (alene) være dominansen af *æ*-udtaler for infinitiv og præsens (istf. *a/å*-udtaler), der har været Feilbergs motiv for at udskille ”lydbetydningerne”, for samme billede udviser de fleste af betydningerne i ”restartiklen” 6. *lade*. Det må nok så meget være ”lydbetydningernes” semantiske fællesskab (og deres semantiske afstand til ”resten”), der har fået ham til at homonymopdele. Et sådant semantisk kriterium afspejler egentlig samme subjektive sprogfornemmelse, som jeg i artiklens start efterlyste på eksemplet *holde*); og en sådan fornemmelse kan jo opnå en vis objektivitet (eller bedre: intersubjektivitet, og dermed praktisk anvendelse) ved at blive drøftet og afstemt med andre samtidige sprogbrugeres.

Arne Espegaard har (i Vendsysselsk Ordbog, og altså alene dækkende et nordenfjordsk dialektmateriale) kunnet anvende udtaleforskellen *æ* ovf. *a* (som fonematisk kriterium) i sin homonymopdeling af *lade*. Men den gruppe (med *æ*-udtale), han udskiller fra resten af ODS.s store *lade*-artikel (og kalder III. *lade* i modsætning til II. *lade*), omfatter ikke alene Feilbergs ”lydbetydninger”, men også hele resten af ODS.'s gruppe B (”ytrings- og fremtrædensbetydninger”), inklusive betydninger som ”virke” og ”stille sig an” (Feilb. 6. *lade* 8-9).

Af andre kriterier, der kunne tænkes relevante ved drøftelsen af homonymer, har ODS. og ØMO. til gruppering af *lade*'s betydninger inddraget ordets syntaktiske anvendelse og dermed sammenhængende trykstyrke – nemlig ved oprettelse af en (altovervejende trykssvag) betydningsgruppe C (*lade* som hjælpeverbum: *jeg lod [ham rejse] etc.*).¹

Således i tidligere og samtidige ordbøger. Jeg føler mig fristet til at gå et skridt videre i vægtningen af de nævnte fonematiske, morfologiske, syntaktiske og semantiske kriterier – og ikke mindst det semantiske. For ligesom Feilberg har fundet det vanskeligt at se nogen indholdssammenhæng mellem hans 2. *lade* og 6. *lade*, så gad

ODS.

IV. lade

A. i en negativ betydning

1 = undlade

2 = forlade, efterlade

3 = slippe, lærlade

4 (mere aktivt)

= lærlade, føre

5 = overlade, indrømme

B. om ytring, fremtræden

6 = give lyd, sige, mene

7,8 = give indryk af, virke

9 = stille sig an

C. med akkusativ + infinitiv

10 = ikke hindre

11 = sørge for

ØMO.

lade V

A. = flytte, bevæge

8 = undlade

2 = slippe,

9 = lærlade

2 = føre, spørnde, lærlade

1 = sælge, indskyde

B. = se ud, udrykte

13,14 = sige

10,11 = virke

12 = stille sig an

C. med akkusativ + infinitiv

15,16 = ikke hindre

17 = sørge for

Feilberg.

2. lade

1 = give lyd

2 = jamre

3 = sige, mene

3. lade

= lærlade

4. lade

= læsse

5. lade

= gøre skudklar

6. lade

1 = ikke hindre

2 = sørge for

3 = undlade

4 = føre, spørnde,

lærlade op, slippe

5 = lærlade

6,7 = sælge, lærlade

8 = stille sig an

9 = virke

lade²

1 = læsse, byde, skrive

2 = virke; lyde, se ud til

3 = sige, mene, tro

4 = stille sig an, lade som

lade³

1 = overlade, afstå, rækte

2 = tilbyde, fallyde

lade⁴

1 = slippe (- ned)

2 = hukke (- ned/ind)

3 = spørnde (- for/ fra mv.)

4 = anbringe (- i, ud)

5 = trække (- til sig)

6 = lærlade, sæe (- op/ ned mv.)

lade⁵

1 = affinde sig med, tillade

2 = sørge for, udvirke

3 = afstå fra, opbyrde med

lade⁶

1 = lærlade

2 *lade værket*lade⁷

1 = læsse, lade

2 = gøre skudklar

3 = regne/sæe vedkomst

jeg vidst, hvilken sammenhæng en nutidig sprogbruger vil se (internt i Feilbergs 6. lade) mellem verbet i: *kongen lod ham rejse / henrette / være* (bet. 1-3); *konen lod til at være / lod som om hun var henrykt over gaven* (bet. 8-9); (og flg. nu kun dialektale grupper) *husbond lod to heste for vognen / lod køerne ud af stalden / lod vand i spanden* (bet. 4-5); *naboen lod ham et læs halm / lod ham hesten for 2000 kr.* (bet. 6-7)? Hvorimod den almindelige sprogbruger nok lettere kan se eller ane en sammenhæng internt i de enkelte betydningsgrupper.

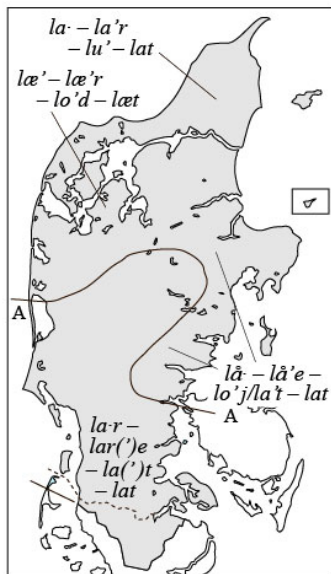
Jeg vil nu give et kort overblik over de nævnte betydningsgrupper hver for sig, startende med ”lydbetydningerne”, og undervejs argumentere for den (i forhold til Feilberg yderligere) homonymopdeling i Jysk Ordbog, som er vist længst til højre i figuren s. 55.

2. ”Lydbetydningerne” (ODS. IV. lade B; Feilberg 2. lade)

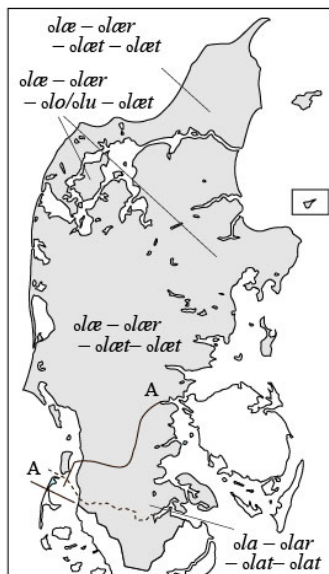
Den fælles forestilling bag disse betydninger er, at subjektet (et naturfænomen eller levende væsen) afgiver lyd el. ændrer karakter på en måde, som en tilhører/betragter vil tolke i en bestemt retning. Så længe det drejer sig om aldeles ubevidst emission (betydning 1), vil det bedst kunne oversættes med nutidige ord som ”larme, hyle”: [**lær*] ... *fjorden lader, når den bruser; det lader [**lær*] ilde, når det blæser hårdt* (Schade.103); *han lader [*læ'r*] så underligt = stønner, udstøder sære lyde* (°Lild); *lade (som børn) = skrike, hyle* (Vends; Melsen.1811). Som eksemplerne antyder, forekommer denne brug af *lade* kun i ældre nordjyske kilder.

Lidt anderledes (i betydning 2), når det drejer sig om en person, hvis (hér mere eller mindre bevidste) udbrud el. adfærd tyder på en bestemt sindstilstand, hensigt etc.²: *han lader [*læ'r*] mere tumpet, end han er* (Hards); *han lader [*læ'r*], han kan spille; altså: det er formentlig således* (°Tvis); *den (dvs. hunden) bjæffer, når vi lader [**ladder*], vi vil gå* (Berntsen.I.27); denne korte form (*lade* + adj. el. bisætning) er (ligesom på rigsdansk) en ældre konstruktion, som i yngre sprogbrug (men dog allerede i JMJensen.Vends.) ses (a) udbygget med *til*-formuleringer: *lader til at være* + adj., *lader til* + bisætning – eller (b) præsenteret vha. anførende *det*-sætning: *det lader til, at ...* Den ældre konstruktion vil i mange tilfælde bedst kunne oversættes til rigsdansk ved brug af verber som ”virker”, ”lyder”.

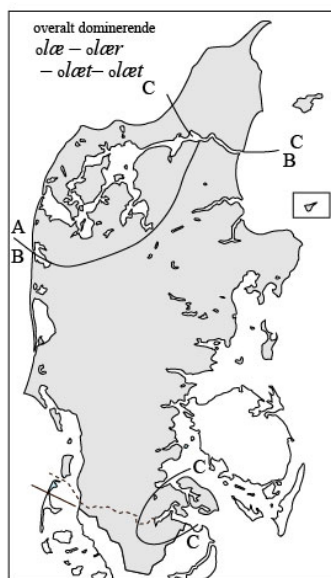

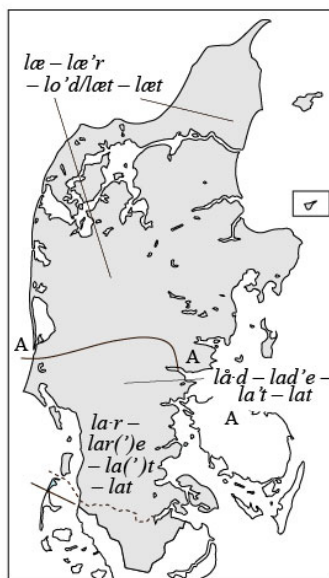
Kort 1. Grove bøjningsmønstre for ”lydbetydningerne” af *lade*.³

Kort 2. Grove bøjningsmønstre for *lade* som hjælpeverbum.⁴

Kort 3. Groft bøjningsmønster for ”aktive betydninger” af *lade*.⁵

Kort 4. Grove bøjningsmønstre for ”afståelsesbetydningerne” af *lade*.⁶

I store dele af Nørrejylland har betydning 2 knopskudt en variant (betydning 3), som i de altovervejende ældre kilder afføder oversættelser med ”sige”, ”mene/tro”, ”synes”: *Vil en hanning* (fra Hanherrederne) *fortælle, at det har én sagt, siges der: det lod [*lued] han da* (ÅrbThisted.1951.206); *jeg lader [*lær] ikke, man kan vise gengangere så langt bort* (Hards; Krist.JyF.III.246); *åh hjerte bitte Laust! jeg lader [*låer], at du er sær* (And.Gilde7.20) – men meddelt så sent som 1984: *min far født 1882 ... når én fortalte om andre mennesker, så svarede han for at give samtykke: det lader [*lææ] jeg* (= det tror jeg gerne!) (Hards). Udgangspunktet for betydningen må være 3.persons-brugen (*han lod* etc.); når en iagttager tolker, hvad han virkede som, vil det (ved siden af mimik og gebærder) være baseret på, hvad vedkommende (direkte el. indirekte) har sagt (eller ment); vejen er dermed banet for betydning 3 – forudsat at denne analogiseres til 1.persons-brug (*jeg lader*), skønt den talende jo ikke skal fortolke noget som helst i denne brug af *lade*.

Ganske som på rigsdansk har betydning 2 også knopskudt en variant (betydning 4), hvor personens udbrud el. adfærd er et bevidst forsøg på at skjule den virkelige sindstilstand eller direkte vildlede andre. I denne betydning er præsentrationskonstruktionen (b) ovf. uanvendelig, men ellers kan formuleringerne fra betydning 2 også bruges her – dog kun i nogle ældre kilder: *de lod [lat], som de vidste intet* (°Lejrskov); *jeg var gal på ham, så jeg lod [*lo] til, at jeg hverken så eller hørte ham* (CJRLund.TN.10). Ellers bruges der særlige irrealis-markører: *lade som (om)* (lånt fra rigsdansk?), *lade ligesom* og (i et par gamle Vendsyssel-kilder) *lade sig til: jeg lader [*lar], som jeg læser, og jeg læser ikke endda* (talemåde; ØSønJy); *hun lod [*latt], ligesom at det var solen, der stak hende i øjnene* (Berntsen.SF.36); *han lader [la'r] sig til, ligesom han gør det* (°Tolstrup).

Sammenhængen mellem betydningerne turde være relativt forståelig. Hvis de skal anbringes inden for samme artikel i Jysk Ordbog, vil det være praktisk, at dette semantiske kriterium støttes af udtryksmæssige, fx at betydningerne udviser samme udtale og bøjning, så artiklens hoved ikke bliver for kompliceret (af mange partielle undtagelser). Men det er heldigvis også tilfældet – med en

smule forbehold for de yngre (rigsdanskinspirerede?) konstruktioner i betydning 2 og (navnlig) 4. Se kort 1, der samtidig viser, hvordan de ældre ”lydbetydninger” hører hjemme i den nordlige del af Jylland.

3. Betydningerne som hjælpeverbum (ODS. *IV. lade C*; Feilberg 6. lade 1-3)

Alle synes enige om, at grundbetydningen (”længst tilbage”) af *lade* har noget at gøre med ikke-involvering: subjektet lægger afstand (reelt eller i overført betydning) til nogen eller noget, herunder en tilstand, begivenhed el. handling. I nutidsdansk (inkl. vore dialekter) er denne brug af *lade* totalt forældet med personobjekt, og der foreligger kun få jyske rester med handlingsobjekt (hvorom nærmere s. 60, øverste afsnit). Knyttet til en tilstand, begivenhed eller handling (som i sagens natur må udtrykkes verbalt) har *lade nu* fået rollen som (tryksvagt) hjælpeverbum for en infinitiv (el. et verbalsubstantiv).

Enklest er betydningen af *lade*, når sætningens subjekt er et andet end subjektet for *lade* og derfor er med som subjekt i den nedtonede bisætningskonstruktion ”akkusativ med infinitiv”. *Lade* kan da (som betydning 1) oversættes ”holde fingrene fra, affinde sig med, tillade”: *jeg lod [_olo] Jens passe sig selv*” (Djurs); *lad [_olæ] det vare, så længe det kan!*, *sagde han præsten, da viede han kæltringerne* (talemåde; SØJy); *lad dem sørge, der længst lever* (talemåde; °Gosmer). Med den refleksive variant *lade sig* + infinitiv tillader subjektet påvirkning udefra: *den der har ladet [_olæt] sig lokke 9 gange, dén er mø igen* (talemåde; °Lejrskov); *et sår, der ikke vil lade [_olæ] sig lukke* (MØJy); *det kan ikke lade [_olæ] sig gøre* (AEsp.VO.). Som undertype hertil kan regnes gensidig opfordring: *lad [_olæ] os til den* (dvs. komme i gang) *igen!* (PALsted.F.92).

Ligesom der under ”lydbetydningerne” (i afsnit 2 ovf.) på et grundlag af spontan, ubevidst adfærd har udviklet sig en mere aktiv betydning ”lade som om”, således også hér: i stedet for ikke-indblanding i, hvad der sker, kan *lade* antage en mere aktiv karakter: ”udvirke, sørge for” (betydning 2), ofte på den måde, at subjektet for *lade* får andre til at foretage sig noget: *de lod [_olæt]* (under bryllupsmiddagen) *en tallerken gå rundt ... så fik musikerne det* (Fjends); *lad [_ole] drengen sadle den blissede hest* (Schandrup.CPS. H2).

Til betydning 1 kan uden problemer regnes forbindelsen *lade noget være*: *det er lettest at lade [_ola] dét være, man ikke har lyst til* (talemåde; °Give). Men forbindelsen *lade 'være med* (+ infinitiv) har (ligesom på rigsdansk) fået karakter af sammensat hjælpverbum med en mere aktiv særbetydning (“afholde sig fra, holde op med”); altså en betydning 3. En sporadisk optegnet sønderjysk variant hertil, lånt fra nedertysk, er forbindelsen *lade* + verbalsubstantiv: *hvem der sidder godt, skal lade [^{*}lad'] sit hækken* (= *skal lade være at flytte sig*) (Als; KKarstensen.1850). Dette kan meddeles efter planke.

De hermed opregnede funktioner som hjælpverbum forekommer rimeligt semantisk sammenhængende. På udtrykssiden hænger betydningerne sammen såvel syntaktisk som udtryksmæssigt (jf. de tryksvage udtaler på kort 2). Ganske få eksempler på trykstærk anvendelse er enten stivnede udtryk (*hans gøren og laden*) eller (i den ovennævnte forbindelse med verbalsubstantiv) lånt fra plattysk *laten* (ligesom homonymet ”årelade” er det, jf. afsnit 1).

4. De “aktive” betydninger (ODS. IV. *lade* 3-4; Feilberg 6. *lade* 4-5) Gruppebetegnelsen er valgt i tilknytning til ODS.XII.161: ”en virksomhed, hvorved noget bringes hen på et andet sted eller i en anden stilling, et andet ... forhold”. Sådanne aktive betydninger sås allerede i afsnit 3 udviklet med udgangspunkt i en laissez-faire-holdning. Og billedet gentager sig hér.

Særlig aktivt er det ikke (betydning 1), når en ko under malkning *lader 'ned* (= lader mælken løbe ned i spanden); den giver blot efter for indre spænding og malkepigens stimulering – eller gør det undtagelsesvis ikke: *dæn vil ikke lade [_olæ] mælk ned* (Sall). Så involverer det straks mere overvejelse, når man (som betydning 2) *lader* (dyr eller personer) *'ud/ind* (= lukker dem ud/ind ad led el. dør), skønt det ofte er hvad de selv ønsker: *det er ingen synd at lade [_olæ] sine hoveder ned til vand på en helligdag* (Kvolsgaard.F.42). Og helt har man overtaget styringen, når man (betydning 3) *lader* dyr i *'hilde* (= binder forbenene sammen for at hindre omstrejfen): *lade [_olæ] dem i hilde* (Thy; L.), eller *lader 'for/'fra* (= spænder heste for el. fra vogn/plov): *oldermanden ... skal aftale med granderne, når de vil ... lade for plovne* (Him; Vider.III.285).

Samme målrettethed foreligger, når en person (i betydning 4) *lader i 'nål(en)* ("træder en nål"), *lader net 'ned* ("sænker fiskenet i havet") etc. (fx AEsp.VO.II.234). Den eneste reminiscens af, at subjektet giver efter for noget, er at vedkommende følger en "indarbejdet praksis". Det samme gælder, når (i betydning 5) den vævende *lader 'til sig* (= trækker det langsgående trendegarn hen til sig, så arbejdet med at skyde det tværgående islæt ind stadig kan foregå lige foran den vævende) (fx SJyMSkr.1962.11f.). Med lidt god vilje også, når man (i betydning 6) *lader 'op/'ud/'fra* (= hælder, øser; om vand el. anden væske): *kan du lade [ø] grøden op!* (Hards; PKMadsen.Opt.).

Som det ses af mine tryksmarkeringer, bruges *lade* i disse betydninger helt overvejende tryksvagt, under enhedstryk med følgende adverbium el. præpositionsforbindelse. Den skrøbelige semantiske sammenhæng støttes derfor af en fælles syntaks og en fælles tryksvag udtale (jf. kort 3). Syntaksen er til gengæld væsensforskellig fra den, der karakteriserer de hjælpeverbale betydninger (i afsnit 3), og dette taler efter min sprogfornemmelse afgørende imod alene på et lydligt grundlag at placere disse to sæt betydninger inden for samme homonym (som gjort i AEsp.VO.).

Nogle kilder har også henført udtrykkene at *lade vandet* og *det lader ned* (= regner el. sner stærkt) til gruppen af "aktive" betydningen, men alene verbets trykstyrke i disse forbindelser taler imod. Det førstnævnte udtryk, som i øvrigt ikke synes ægte dialektalt, har en udtale, der snarere taler for tilslutning til homonymet for "årelade"; og det sidstnævntes udtale trækker snarest i retning af homonymet for "læsse, laste" (og der falder jo også et godt læs regn eller sne ned!). Begge disse homonymer er kort omtalt i indledningsafsnittet til denne artikel.

5. "Afståelsesbetydningerne" (Feilberg 6. *lade* 6-7)

Når grundbetydningen af *lade* "langt tilbage" har været noget med at distancere sig, så kan det jo ske enten ved at man selv fjerner sig fra noget (i ligefrem eller overført betydning), eller ved at man (mere aktivt) skubber dette fra sig (igen ligefremt eller overført). Det usammensatte verbum *lade* dækker på rigsmål ikke længere sådanne forhold; det hedder (med sammensætninger) *forlade* henholdsvis

overlade, efterlade – bortset fra stivnede udtryk som at *lade nogen i stikken*.

På jysk har den overførte betydning ”overlade, afstå” derimod overlevet i flere varianter. Længst omkring (og endnu brugt i yngre kilder) som udtryk for ”(ud)låne” (**betydning 1**): *jeg gav ham penge, og jeg lod [læt] ham klæder, men jeg havde* (dvs. fik) *aldrig så meget som tak for det* (°Agger); og det er jo nok også tvivlsomt, at han fik klæderne tilbage, så paralleloversættelsen ”give, forære” må med. Andre eufemistiske betydningsnuancer er ”række”: *lad mig kruset = ræk mig, fly mig kruset* (Ommers; OBork.1814), og ”sende (et blik)”: *så lod [*læt] hun mig to øjne så forkyste og fortvivlede* (Thise. LS.I.142). Faste forbindelser under denne betydning er *lade 'til, lade 'sammen, lade 'halvt* (= give som bidrag): *de lod [læt] hver sin hest til el. de lod [læt] sammen = de stillede en hest hver (til et fælles arbejde)* (AEsp.VO.), og spøgende: *kan du lægge [*læ] mund til, kan jeg sagtens lægge [*læ] ører til* (talemåde; AarbHards.1930.138) – og endelig det forældede *lade 'hus* (= give husly): *enten skal man lade [*læ] hus eller vise vej ... dvs. man må bekvemme sig til ét af to* (talemåde; Schade.161).

En handelsmæssig **betydning 2** har udviklet sig i Sønderjylland og egnen lige nordfor, nemlig ”tilbyde (til en pris), falbyde”: *jeg lod [lat] ham min ko for tyve daler (= tilbød ham den for), men han ville kun give atten* (SØJy, anonym.ca.1850); *han kunne godt lade [la·e] ham den lidt billigere* (HostrupD.II.2.169); hertil den faste forbindelse *lade 'af* (= slå af i prisen): *jeg vil lade [la·r] dig fem mark af, og nu skal du lægge noget til* (dit bud) (°Fjølde).

I modsætning til de to seneste betydningsgrupper bruges hér trykstærk form af verbet (medmindre særlige forhold gør sig gældende). Udtalen fremgår af kort 4. Ved sammenligning med kort 1 ses betydelig overensstemmelse, for så vidt angår Syd- og Sønderjylland, men ikke for det øvrige Jyllands vedkommende. Denne udtryksforskel i forbindelse med den betydelige semantiske afstand mellem ”lyd-betydningerne” og ”afståelsesbetydningerne” gør det i mine øjne praktisk at indrette særskilt homonym for hver af grupperne.

6. Konklusion

Der vil selvfølgelig vise sig et hav af detailproblemer ved redaktionen: hvor indpasses mest rimeligt en given betydningsnuance, en bestemt fast forbindelse el. en billedlig anvendelse? etc. Men med den grove disposition for verbalhomonymerne *lade* vist længst til højre i figuren s. 55 mener jeg bedst muligt at afspejle de dialekttalende kilders egen fornemmelse af, hvad der er ét eller flere ord. Homonymerne er nummeret 2 ff., (idet substantivet *lade* anbringes som *lade*¹).

Og skulle man nu alligevel (bevidst om de fire første homonymers fælles etymologi ”langt tilbage”) ønske at gøre brugerne opmærksom herpå, kan det jo let gøres med flg. oplysning i de pågældende artiklers hals: ”oprindeligt samme ord som .....”. Denne løsning har vi brugt adskillige gange tidligere i Jysk Ordbog, fx henvisende fra *kvar'tér* til *kvarter*. Og DDO. har tilsvarende henvist fra *kvaj* til *kvæg* med ordene ”egl. ældre udtale af *kvæg*” – i stedet for som ODS. (etymologisch befangen) at behandle det bramfri *kvaj* under et (i almindelig bevidsthed) helt andet ord: *kvæg*.

Men: kig selv artiklerne *lade*²⁻⁷ igennem, når de i januar lægges ud i www.jyskordbog.dk, og vurdér nytten af homonymopdelingen. Nyttens af en redaktørs krumspring afgøres jo altid i sidste instans af brugerne.

Noter:

- 1 æ-lyden har if. Brøndum-Nielsen.GDG. 290ff bredt sig fra gammel præs. 3.pers. sing. (vestnordisk *læt*, modsat plur. *látum*), nok fra først af under svagtryk (hvor der if. Iversen.NG.45 også langt tilbage kan konstateres vokalforkortelse).
- 2 I dette og alle efterfølgende eksempler er (af hensyn til letlæselighed) al kontekst til *lade* oversat til rigsdansk; selve ordet *lade* gengives med den rigsdanske (finitte el. infinitte) modsvarighed til kildens form, og hvis kilden (i finere eller grovere lydskrift) gengiver ordets udtale, tilføjes dette i skarp parentes umiddelbart efter (og der tages evt. forbehold for lydskriften vha. *). Jeg har ladet mig nøje med en meget grov lyd gengivelse, hvor fx *d* i udlyd står for blødt *d*, hvor tryksvagt *e* blot skrives *e*, hvor længde hhv. stød blot markeres · hhv. ' , og hvor trykstyrke kun (som led i enhedstryk) markeres ' for hovedtryk og/eller ° for svagtryk); denne grove lyd gengivelse er også benyttet på kortene 1-4 (s. 57) over ordets bøjning.

- 3 Linjen A-A markerer yderste sydgrænse for betydningerne 1-3 (fraset betydning 3s moderne konstruktioner). Bøjningsmønstrene er henført til egne, hvorfra de er tættest oplyst; i mellemliggende egne kan de oplyste former være få og/eller usikre, men herom nærmere i den redigerede artikel. Om den grove lydgenngivelse se note 2.
- 4 Linjen A-A markerer grænsen mellem *æ*- og *a*-udtaler i ældre kilder; i yngre kilder har *a* bredt sig mod nord. Bøjningsmønstrene er henført til egne, hvorfra de er tættest oplyst; i mellemliggende egne kan de oplyste former være få og/eller usikre, men herom nærmere i den redigerede artikel. Om den grove lydgenngivelse se note 2.
- 5 Linjen A–A markerer den omtrentlige østgrænse for betydning 1, B-B den yderste sydgrænse for betydningerne 2-5, og C-C i Vendsyssel syd-, i Sønderjylland vestgrænsen for betydning 6. Om den grove lydgenngivelse se note 2.
- 6 Linjen A-A markerer sydgrænsen for betydning 1 og nordgrænsen for betydning 2. Om den grove lydgenngivelse se note 2.

Kilder:

Alle kilde- og stedsangivelser er de i www.jyskordbog.dk benyttede og kan ses dér.

Tak

– ja endda en stor tak til Asgerd Gudiksen (KU) for gennemlæsning og gode forslag til rettelser; hun er selv redaktør af de tilsvarende artikler i Ømålsordbogen.